

*शिक्षा महत्त्वपूर्ण कुरा हो

विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनको सारसंक्षेप

२०१७/८

शिक्षामा जवाफदेहिता :

प्रतिबद्धता पूरा गरौं

संयुक्त राष्ट्र संघीय
शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा
सांस्कृतिक संगठन

दिगो विकास लक्ष्यहरू

विश्वव्यापी
शैक्षिक
अनुगमन
प्रतिवेदन

विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनको सारसंक्षेप

शिक्षामा जवाफदेहिता :

प्रतिबद्धता पूरा गरौं

शिक्षा २०३० : इन्वोन घोषणापत्र र कार्यढाँचाले विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनलाई 'दिगो विकास लक्ष्य ४ को तथा दिगो विकासका अन्य लक्ष्यअन्तर्गत शिक्षाको अनुगमन गरी प्रतिवेदन तयार पार्ने संयन्त्र' को अधिकार प्रत्यायोजन गर्दै 'दिगो विकास लक्ष्यको समग्र अनुगमन तथा पुनरावलोकनको एक हिस्साका रूपमा सम्बन्धित सम्पूर्ण साभेदारहरूलाई आफूले गरेका प्रतिबद्धता पूरा गर्न सघाउने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रणनीतिहरूको कार्यान्वयनबारे प्रतिवेदन तयार पार्ने' जिम्मेवारी सुम्पेको छ । यसलाई तयार गर्ने काम युनेस्कोले गठन गरेको स्वतन्त्र अनुगमन टोलीले गर्दछ ।

यस प्रकाशनमा उल्लेख भएका नाम, पदवी र सामग्रीहरूको प्रस्तुतिका क्रममा व्यक्त विचार तथा धारणाहरू कुनै पनि मुलुकको कानूनी स्थिति, क्षेत्राधिकार, शहर वा स्थान, अधिनता तथा सीमाको आधिकारिकताका सम्बन्धमा युनेस्कोका अभिव्यक्ति वा धारणाहरू होइनन् ।

यस प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका तथ्य र सूचनाहरूको छनोट र प्रस्तुति तथा यसमा अभिव्यक्त विचारहरूका लागि विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनको टोली जिम्मेवार छ । यी विचारहरू युनेस्कोका होइनन् । प्रतिवेदनमा उल्लिखित विचार तथा अभिव्यक्तिहरूको समग्र जिम्मेवारी यसका निर्देशकमा निहित हुनेछ ।

विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनको टोली

निर्देशक : मानोस एन्टोनिनिस

म्याडेलिन बेरी, निकोल बेला, निहान कोसेलेसी ब्लान्ची, अन्ना डि एडिओ, प्रियादर्शनी जोशी, काटरजिना कुवाका, लिला लुपिस, कास्सियानी लिश्राङ्गोमीटीस, अलासडेयर म्याकविलियम, अनिशा मेच्टार, ब्रानवेन मिलार, क्लाउडिन मुकिज्वा, युकी मुराकामी, ताया लुई ओवेन्ज, जुडीथ रान्ड्रियानाटोआभिना, केट रेडम्यान, मारिया रोजनोभ, विल स्मिथ र रोजा भिडार्ट ।

प्रतिवेदनको अनुसन्धान तथा विकासको नेतृत्व गर्नुहुने निवर्तमान निर्देशक आरोन बेनाभोटले पुऱ्याउनुभएको योगदानप्रति विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनको टोली हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछ ।

विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदन एक स्वतन्त्र वार्षिक प्रकाशन हो । विभिन्न सरकार, बहुपक्षीय निकाय र निजी क्षेत्रले यसलाई आर्थिक सहायता गर्छन् भने युनेस्कोले सहजीकरण र सहयोग गर्छ ।

यो पुस्तक Attribution-ShareAlike 3.0 IGO (CC-BY-SA 3.0 IGO) लाइसेन्स (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/igo/>) अन्तर्गत ओपन एक्सेसमा उपलब्ध छ। यो पुस्तक प्रयोग गरेपछि, प्रयोगकर्ताले युनेस्कोको ओपन एक्सेस रिपोजिटरी (<http://www.unesco.org/open-access/terms-use-ccbysa-en>) का शर्तहरू पालना गर्न सहमत भएको मानिने छ।

विस्तृत जानकारीका लागि सम्पर्क ठेगाना :

विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदन टोली
c/o युनेस्को, ७, प्लेस डे फोन्टेनोइ,
७५३५२ पेरिस ०७ एसपी, फ्रान्स
इमेल : gemreport@unesco.org
टेलिफोन : + ३३१४५६६०७४१
www.unesco.org/gemreport
<https://gemreportunesco.wordpress.com>

यसमा भएका त्रुटि तथा छुट भएका कुराहरू अनलाइन संस्करण
www.unesco.org/gemreport मा सुधार गरिनेछ।

© युनेस्को, सन् २०१७
सर्वाधिकार सुरक्षित
संयुक्त राष्ट्रसंघीय शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा सांस्कृतिक
सङ्गठनद्वारा सन् २०१७ मा प्रकाशित
प्रथम संस्करण

७, प्लेस डे फोन्टेनोइ, ७५३५२
पेरिस ०७ एसपी, फ्रान्स

टाइपसेट : युनेस्को
ग्राफिक डिजाइन : एफएचआई ३६०
लेआउट : एफएचआई ३६०
ED-2017/WS/38
CLD 2770.17

नेपाली अनुवाद : चिरञ्जीवी बराल
ISBN : ९७८-९९३७-९९३२-७-०
लेआउट : स्टुडियो मेमोरिज
मुद्रण : सेवा प्रिन्टिङ प्रेस

ED-2017/WS/38

यो संक्षेपित प्रतिवेदन र सम्बन्धित अन्य सामग्रीहरू डाउनलोड गर्नुपरेमा bitly.com/CountOnME र gem-report-2017.unesco.org मा उपलब्ध छन्।

विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनका नयाँ

प्रकाशनहरू

२०१७/८ शिक्षामा जवाफदेहिता : प्रतिबद्धता पूरा गरौं
२०१६ मानिस र पृथ्वीका लागि शिक्षा : सबैका लागि दिगो भविष्य निर्माण

सबैका लागि शिक्षाका विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनहरू

२०१५ सबैका लागि शिक्षा २०००-२०१५ : उपलब्धि र चुनौतीहरू
२०१३/१४ सबैका लागि गुणस्तर सुनिश्चित गर्न शिक्षण र सिकाइ
२०१२ युवा र सीप : शिक्षा र कामको आवश्यकता
२०११ अदृश्य सङ्कट : सशस्त्र द्वन्द्व र शिक्षा
२०१० सीमान्तकृत सम्मको पहुँच
२००९ असमानतालाई चिदै : किन सुशासनको महत्त्व छ ?
२००८ सन् २०१५ सम्ममा सबैका लागि शिक्षा : के यो लक्ष्य पूरा गर्न सकिनेछ ?
२००७ सबल आधार : प्रारम्भिक बाल हेरचाह र शिक्षा
२००६ जीवनका लागि साक्षरता
२००५ सबैका लागि शिक्षा : गुणस्तरमा जोड
२००३/०४ लैङ्गिक सन्दर्भ र सबैका लागि शिक्षा : समानताका लागि फड्को
२००२ सबैका लागि शिक्षा : के विश्व सही दिशामा छ ?

अगाडि र पछाडिका आवरण चित्र : डेविड टेट
कार्टून चित्रहरू : गड्फ्रे म्वाम्बेम्बा (गाडो)
अन्य चित्रहरू : हाउसाटोनिक डिजाइन नेटवर्क

आवरण चित्र : इंग्ल्यान्ड (बेलायत) को वेन्डेल प्राथमिक विद्यालयमा गरिएको विरोध प्रदर्शन।

भूमिका

अभै पनि विश्वका २६ करोड ४० लाख बालबालिका विद्यालयबाहिर छन् । यो चुनौतीलाई हामी सबैले मिलेर सामना गर्नुपर्छ किनभने शिक्षा सबैको साभा जिम्मेवारी हो । साभा प्रयासबाट मात्रै प्रगति दिगो बनाउन सकिन्छ । दिगो विकासको एजेन्डा २०३० को एउटा अंगका रूपमा रहेको दिगो विकास लक्ष्य ४ हासिल गर्न पनि यो आवश्यक छ । यसका लागि सरकार, विद्यालय र शिक्षकले विद्यार्थी र अभिभावकसंग मिलेर नेतृत्वदायी भूमिका निभाउनु आवश्यक छ ।

कतिबेला र कुन स्थानमा जिम्मेवारी पूरा गरिएको छैन थाहा पाउनुपर्छ र जिम्मेवारी पूरा नगरेको अवस्थामा चाल्नुपर्ने कदम बेलैमा पहिचान गर्नुपर्छ । थप प्रगति गर्न वा अगाडि बढ्न जिम्मेवारी प्रष्ट रूपमा तोकिएको हुनुपर्छ । विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनले जोड दिएको जवाफदेहिताको अर्थ पनि यही हो । जवाफदेहिताको अभावमा प्रगति नहुनसक्छ वा भइहाले पनि न्यून हुनसक्छ र शैक्षिक प्रणालीभित्र नकारात्मक अभ्यासले स्थान पाउन सक्छन् । सरकारले ल्याउने शैक्षिक योजना प्रष्ट नहुँदा भूमिका वा जिम्मेवारीबारे अन्याय बढ्ने, राज्यले गरेका प्रतिबद्धता शब्दमा मात्रै सीमित हुने र नीति कार्यान्वयनका लागि बजेटको अभाव हुने अवस्था आउने गरेको छ । गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सरकार वा राज्य असक्षम भएको अवस्थामा नाफामुखी क्षेत्र सक्रिय हुने गर्छन् र यस्ता क्षेत्रले नीति नियमविना नै शिक्षा प्रदान गर्छन् । फलस्वरूप, सीमान्तकृत वर्ग शैक्षिक अवसरबाट वञ्चित हुन पुग्छन् । शैक्षिक अधिकार सुनिश्चित गर्ने दायित्व सरकारको हो, तर विश्वका ५० प्रतिशत मुलुकमा शैक्षिक अधिकारको प्रत्याभूति गर्न तथा शिक्षाबाट वञ्चित भएकाहरूलाई लक्षित गरी आधारभूत शैक्षिक योजना ल्याउन सिकिएको छैन ।

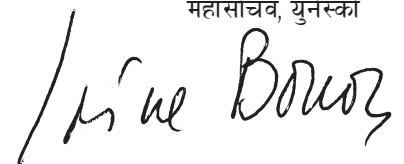
शिक्षाको सुधार गर्नु जिम्मेवारी हामी सबैको साभा जिम्मेवारी हो । नागरिक समाज तथा अनुसन्धान केन्द्रहरूले गुणस्तरीय तथा समतामूलक शिक्षामा रहेका विद्यमान कमजोरी पहिचान गरी शैक्षिक सुधार गर्न नागरिकलाई सहयोग गर्न सक्छन् । कतिपय मुलुकहरूमा विद्यार्थीद्वारा सञ्चालित अभियानहरूले दिगो विकास लक्ष्य ४ हासिलका लागि हामीसंग भएको सबै सामर्थ्य प्रयोग गर्नुपर्नेमा जोड दिएको र समतामूलक तथा पहुँचयोग्य शिक्षाको नीति निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । त्यस्तै, विश्वले सामना गरिरहेका जटिल चुनौतीहरूलाई केन्द्रमा राख्दै नयाँ लक्ष्य निर्धारण गर्ने कार्यमा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाले नेतृत्वदायी भूमिका खेल्नसकेका छन् ।

विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनले जवाफदेहिताका लागि अपनाइएका विद्यमान अभ्यासहरू दिगो विकास लक्ष्य ४ हासिल गर्ने कार्यमा प्रभावकारी नभएको उल्लेख गरेको छ । शैक्षिक उपलब्धि कमजोर भएको भन्दै विश्वका केही भागमा शिक्षक तथा विद्यालयमाथि कारबाही गर्ने कार्य सामान्य बन्दै गएको छ । शिक्षण र सिकाइ गुणस्तरीय बनाउनका लागि यस्तो प्रयास गरिएको हो । तर, अकल्पनीय र नकारात्मक परिणाम आउन नदिन यस्ता कार्यलाई होसियारीपूर्वक सम्बोधन गर्नुपर्नेमा प्रतिवेदनले जोड दिएको छ ।

सीमित साधनहरू अपनाई गरिने मूल्याङ्कनले शैक्षिक प्रणाली कमजोर हुने तर यस्तो अभ्यास वृद्धि हुँदै गएका अनगिन्ति प्रमाणहरू छन् । यस्ता अभ्यासले सिकाइमा नकारात्मक असर पार्ने तथा सीमान्तकृत वर्ग भन्नु पिछडिने अवस्था आउँछ । शिक्षामा व्याप्त असमानताका प्रमुख कारण पहिचान गर्न सिकाइ उपलब्धिका तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न आवश्यक छ । गलत निष्कर्ष सजिलै निकाल्न सकिन्छ । तर, सही निष्कर्षका लागि समय, स्रोतसाधन र सीप चाहिन्छ, जुन कमै मुलुकसंग छ । जवाफदेहिता भनेको नीति, नियम र बहस गरी गलत कार्य रोक्ने माध्यम पनि हो । नागरिक अधिकारको सुनिश्चितताका लागि गुनासो सुन्ने सरकारी अधिकारीको सहयोग लिन सकिन्छ । शैक्षिक अधिकारको व्यवस्था गरी त्यसलाई लागू गर्न थप सशक्त संयन्त्रहरू स्थापना गर्नुपर्ने देखिन्छ । यी संयन्त्रहरूले प्रतिबद्धताप्रति सरकार र दातृ निकायलाई जिम्मेवार बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् ।

शिक्षा २०३० को कार्यढाँचामा 'जवाफदेहिता' शब्द पटकपटक उल्लेख गरिएको छ । शैक्षिक प्रगतिको मूल्याङ्कन र अनुगमन गर्दा निरन्तरता र पुनरावलोकनलाई महत्त्व दिनुपर्छ भन्ने युनेस्को तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको जोडलाई यसले प्रष्ट पार्छ । यसको अर्थ आफ्नो प्रतिबद्धता अनुरूप प्रगति भएको छ/छैन भन्ने जानकारी समावेश गरी हरेक मुलुकले राष्ट्रिय शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्छ भन्ने पनि हो । तर, हालसम्म करीब ५० प्रतिशत मुलुकले मात्रै यस्तो प्रतिवेदन तयार गरेका छन् । प्रतिवेदन तयार गर्ने अधिकांश मुलुकले नियमित रूपमा प्रतिवेदन तयार गरेको देखिँदैन । जवाफदेहिता भनेको उपलब्ध तथ्याङ्कको व्याख्या गर्ने, समस्या पहिचान गर्ने र समाधान निकाल्ने कार्य हो । सबैका लागि समतामूलक र गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने हरेक प्रयासको केन्द्रमा जवाफदेहिता हुनैपर्छ ।

इरिना बोकोभा
महासचिव, युनेस्को

शिक्षामा जवाफदेहिता

विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदन २०१७/८ ले संसारभरका सबै शैक्षिक प्रणालीमा जवाफदेहिताको महत्त्वको मूल्याङ्कन गर्छ । सबैका लागि समावेशी, समतामूलक, गुणस्तरीय र जीवनपर्यन्त सिकाइसम्बन्धी दिगो विकास लक्ष्य ४ हासिल गर्न जवाफदेहिताले खेल्ने भूमिकालाई यो प्रतिवेदनले जोड दिएको छ ।

शिक्षामा आम मानिसको पहुँच बढिरहेको छ । तर, सिकाइ उपलब्धि न्यून हुनुले शिक्षा र यसको गुणस्तरमा समस्या छन् भन्ने देखाउँछ । शिक्षामा बजेट थोरै छुट्ट्याउने तथा पैसामा जोड दिने विश्वव्यापी परिपाटी बढ्दै गएको छ । धेरै मुलुकले यसको समाधान खोजिरहेका छन् । यस क्रममा जवाफदेहितालाई उच्च प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ ।

जवाफदेहिता भनेको एउटा गुण हो, जसले उत्तरदायित्व र विश्वसनीयताको महत्त्व दर्शाउँछ । यो प्रतिवेदनमा जवाफदेहितालाई एक संयन्त्रका रूपमा परिभाषित गरिएको छ । सरकार तथा शिक्षाका क्षेत्रमा काम गर्ने अन्य सरोकारवालाहरूले आफ्ना प्रतिबद्धता पूरा भए/नभएको बारेमा प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्छ । यो उनीहरूको राजनीतिक, सामाजिक र नैतिक दायित्व पनि हो ।

निश्चित व्यक्तिलाई मात्रै जवाफदेही बनाएर शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न सकिँदैन । शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्ने कार्य सबैको साभामा जिम्मेवारी भएकाले हरेक पक्ष जवाफदेही हुनु आवश्यक छ । दिगो विकास लक्ष्य ४ हासिल गर्ने तथा समावेशी, समतामूलक

“

समावेशी, समतामूलक तथा गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने कार्य साभामा अभियान हो, जहाँ सबै पक्षले आफ्ना जिम्मेवारी पूरा गर्ने प्रयास गर्छन् भन्ने कुरा यो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ

”

तथा गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने कार्य साभामा अभियान हो, जहाँ सबै पक्षले आफ्ना जिम्मेवारी पूरा गर्ने प्रयास गर्छन् भन्ने कुरा यो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ (चित्र १) । यसलाई मूर्त रूप दिन राजनीतिक तथा आर्थिक पक्ष पनि समावेश गर्नुपर्छ किनभने शैक्षिक नीति वा निकाय आर्थिक-सामाजिक परिवेशबाट पृथक रहन सक्दैनन् ।

सहज वातावरण र पर्याप्त स्रोत-साधनको अभावका कारण शिक्षाका क्षेत्रमा काम गर्नेहरूले आफ्ना जिम्मेवारीहरू पूरा गर्न सकेनन् भने उनीहरूलाई जवाफदेही बनाउने हरेक विधि असफल हुन जान्छन् । सही सूचना, पर्याप्त स्रोत-साधन र क्षमताको अभावमा यस्ता निकायले चाल्ने हरेक कदम असफल हुन्छन् । विद्यमान अभ्यासमा सुधार ल्याउन लागू भएका नीतिले आलोचनाभन्दा सिर्जनामा जोड दिएमा समतामूलक, समावेशी र गुणस्तरीय शैक्षिक प्रणालीको निर्माण गर्न सकिन्छ ।

आरोप-प्रत्यारोप नगरौं
शिक्षा सबैको साभामा दायित्व हो

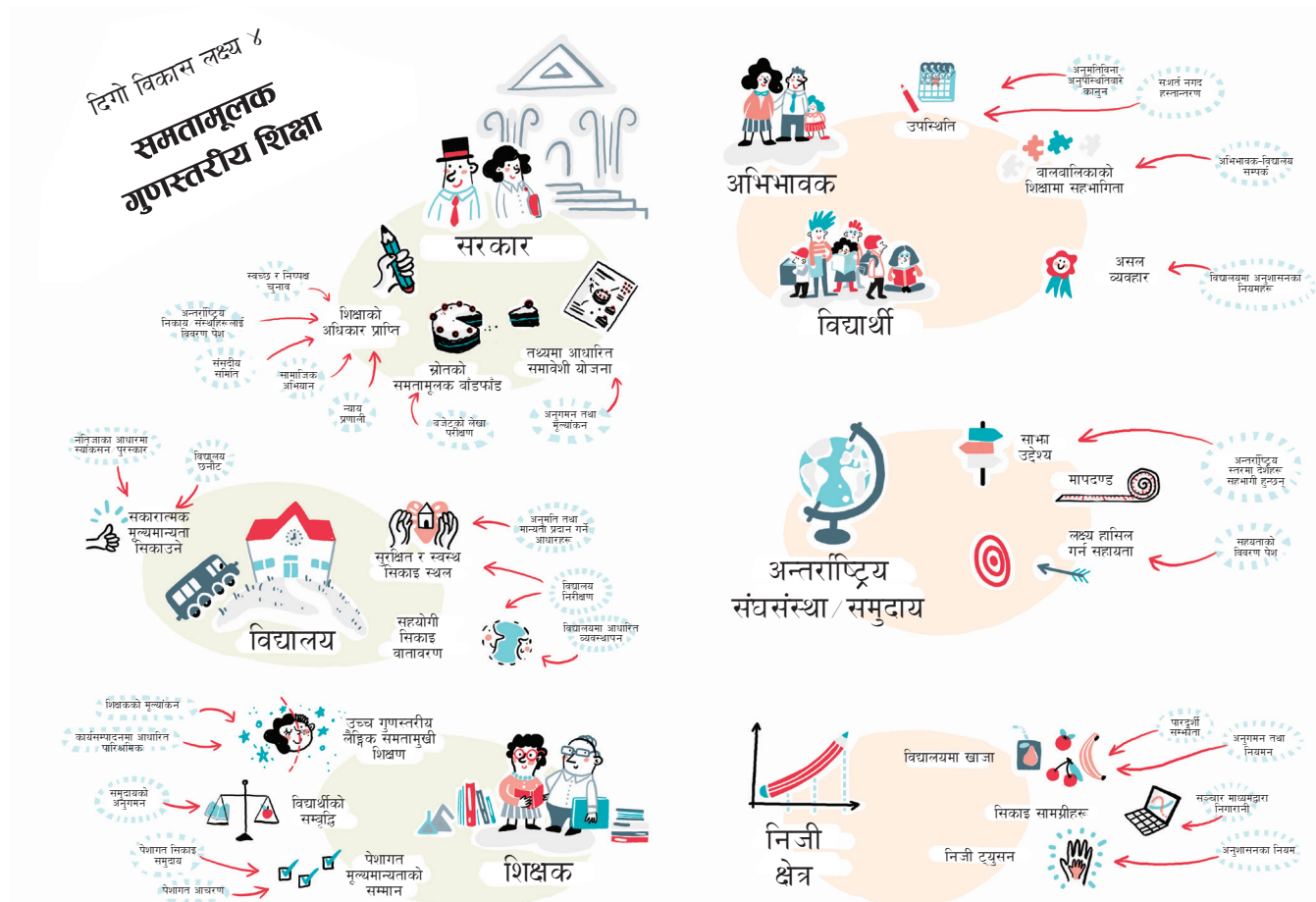
हरेक शैक्षिक लक्ष्य हासिल गर्न शिक्षाका क्षेत्रमा संलग्न हरेक पक्षबीच सहकार्य र संवाद हुनुपर्छ । सीमित स्रोत-साधनबाट हासिल गर्न सकिने लक्ष्य र उपयुक्त प्रक्रियाले नै आम विश्वास र सहयोग बढाउँछ । यदि शैक्षिक प्रणालीप्रति मानिसको विश्वास घट्दै गयो भने नागरिक संलग्नता घट्ने र अभिभावकहरू आफ्ना अधिकारहरूबाट वञ्चित हुन्छन् । विश्वासको अभाव भएका ठाउँमा शैक्षिक प्रगति निकै सुस्त र कृत्रिम हुन्छ । त्यसैले, विश्वासको वातावरण निर्माणका लागि सामुहिक जवाफदेहितामार्फत् विभिन्न निकायहरूबीच अन्तरसम्बन्ध पहिचान गरी साभा लक्ष्य निर्धारण गर्नुपर्छ ।

विश्वमा विभिन्न प्रकारका सामाजिक-राजनीतिक प्रवृत्ति विकसित हुँदै गइरहेको परिप्रेक्ष्यमा शैक्षिक नीतिमा जवाफदेहितालाई बढी जोड दिन थालिएको हो । बिसौ शताब्दीको मध्यतिर शैक्षिक क्षेत्र व्यापक फैलिएका कारण शिक्षाको व्यवस्थापन गर्न निकै कठिन भएको थियो । फलस्वरूप, उच्च आय भएका मुलुकले शैक्षिक तथा अन्य क्षेत्रमा लगानीमा भन्दा नतिजामा धेरै जोड दिन थालेका थिए । नतिजालाई जोड दिने कार्यसँगै स्थानीय सरकार तथा विद्यालयको तुलना गर्न मेट्रिक्स र स्तरिकृत विधिको प्रयोग सुरु भएको थियो ।

त्यस्तै शैक्षिक व्यवस्थापनमा स्थानीय समुदायको नियन्त्रण बढाउने उद्देश्यले विकेन्द्रीकरणको अवधारणा अघि सारिएको थियो । विकेन्द्रीकरण लागू भएपछि केन्द्रीय सरकारले आफूलाई वित्तीय सहयोग उपलब्ध गराउने र अनुगमन तथा नियमन गर्ने कार्यमा मात्र सीमित राखेको थियो ।

कतिपय मुलुकमा सार्वजनिक शिक्षाप्रति देखिएको आम असन्तुष्टिले गर्दा शैक्षिक व्यवस्थापन सम्बन्धी नीतिमा व्यापक फेरबदल आएको र शिक्षामा बजारीकरणको सिर्जना भयो । शैक्षिक बजारीकरण स्थापित हुँदै गएपछि अभिभावकले उत्कृष्टता र गुणस्तरका आधारमा विद्यालय छनौट गर्न थाले, जसका कारण प्रतिस्पर्धा र गुणस्तर दुवै बढ्यो । सूचना सहजै उपलब्ध

चित्र १ शिक्षा सबै सरोकारवालाको साभा दायित्व हो

स्रोत : विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदन

भएपछि नागरिकले पारदर्शिता हुनुपर्ने माग गर्न थाले । हाल उच्च आय भएका कतिपय मुलुकमा जवाफदेहिता नीतिलाई बढी जोड दिन थालिएको छ । यस्तो नीतिमा दक्षता मापन तथा मूल्याङ्कनका लागि परीक्षाको प्राप्ताङ्क प्रयोग गरिएको छ । अहिले विद्यार्थीको दक्षतालाई सजाय र पुरस्कारसँग जोड्न थालिएको छ र यही दक्षताका आधारमा नै शिक्षकको दक्षता र विद्यालयको गुणस्तर मापन आफ्नो अधिकारबाट काम भइरहेको अवस्था छ ।

“

जवाफदेहिता शैक्षिक साध्य होइन किनो विकास लक्ष्य ४ हासिल गर्ने एउटा साध्य हो भनेर बुझ्नुपर्छ

”

जवाफदेहिताले शैक्षिक प्रणाली थप समावेशी, समतामूलक र गुणस्तरीय बनाउँछ, तर यसका लागि उपलब्ध सूचना सही ढङ्गले प्रयोग गर्न सक्ने लचक विधि अवलम्बन गर्नुपर्छ । जवाफदेहितासम्बन्धी संयन्त्र कहिलेकाहीँ र शिक्षाका कतिपय पक्षमा प्रभावकारी हुन सक्छन् भने कहिलेकाहीँ घातक पनि हुन सक्छन् ।

शैक्षिक प्रणाली सुधार गर्न जवाफदेहिता आवश्यक छ, तर यससँग जोडिएका कतिपय अवधारणाहरूमाथि भने प्रश्न गर्नुपर्छ । जवाफदेहिताका लागि मात्र जवाफदेहिता सोच्नु गलत हुन्छ । जवाफदेहिता शैक्षिक साध्य होइन, दिगो विकास लक्ष्य ४ हासिल गर्ने एउटा साध्य हो भनेर बुझ्नुपर्छ ।

विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदन २०१७/८ मा शिक्षाका सरोकारवालाहरूमा जवाफदेहिताका लागि स्थापित तथा एकअर्कामा अन्तरसम्बन्धित संयन्त्रहरूबारे प्राप्त विश्वव्यापी प्रमाणहरूको समीक्षा गरिएको छ । यो प्रतिवेदनमा दिगो विकास लक्ष्य ४ हासिल गर्न त्यस्ता संयन्त्र प्रभावकारी भए/नभएको र शैक्षिक क्षेत्रमा काम गर्ने त्यस्ता सरोकारवालाहरूलाई आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्न थप स्रोतसाधन आवश्यक छ/छैन भन्ने समीक्षा समेत गरिएको छ ।

जवाफदेही सरकार

विश्वव्यापी शैक्षिक लक्ष्य पूरा गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी सरकारको हो । सम्पन्न तथा विपन्न दुवै मुलुकका सरकार शैक्षिक प्रतिबद्धता, योजना निर्माण, तिनको कार्यान्वयन र प्राप्त उपलब्धिप्रति जवाफदेही हुनुपर्छ ।

शिक्षा सरकारको कानुनी दायित्व हो

सबै मुलुकले अनिवार्य शैक्षिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि अनुमोदन गरेका छन् । शैक्षिक अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सुनिश्चित गर्ने जिम्मेवारी सरकारको काँधमा रहेको हुन्छ । करिब ८२ प्रतिशत मुलुकमा शिक्षा मौलिक अधिकारका रूपमा स्थापित भइसकेको छ । ५० प्रतिशतभन्दा बढी मुलुकहरूमा सरकारले शैक्षिक अधिकार उल्लंघन गरेको अवस्थामा नागरिकले सरकारविरुद्ध अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसमक्ष प्रगति विवरण प्रस्तुत गर्ने कार्यले सरकारको जवाफदेहितामा फरक फरक प्रभाव पार्छ

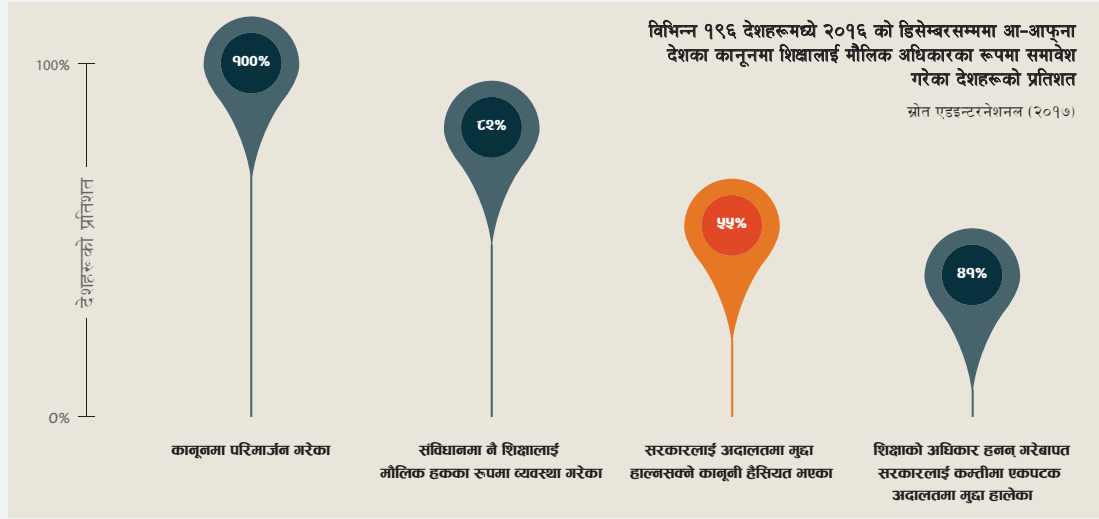
शिक्षालाई मानव अधिकारका रूपमा हेर्ने प्रमुख ७ वटा राष्ट्रसंघीय महासन्धिहरूमध्ये कुनै पनि एउटा महासन्धि अनुमोदन गरेका मुलुकले आफ्ना प्रतिबद्धता पूरा गर्न सरकारका तर्फबाट अपनाइएका विधिहरूबारे नियमित रूपमा प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्छ । यस्ता महासन्धिहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रसंघीय महासन्धि पनि पर्छ । यो महासन्धिमा शिक्षाका हरेक तहलाई समावेशी बनाउनु पर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरिएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शैक्षिक अधिकार सुनिश्चित गर्न र सरकारको जवाफदेहिता प्रभावकारी बनाउन अधिकारमा आधारित विधि अवलम्बन गर्नुपर्ने कुरामा यो महासन्धिले जोड दिएको छ । त्यस्तै, यसमा कार्यान्वयन तथा अनुगमनका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्र निर्माण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो महासन्धिमा हस्ताक्षर गर्ने हरेक मुलुकले तथ्याङ्क सङ्कलन गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारका लागि गठन भएको राष्ट्रसंघीय समितिमा प्रतिवेदन बुझाउनुपर्छ ।

अहिलेसम्म प्राप्त प्रतिवेदनमा अधिकांश मुलुकले आफ्नो संविधान, कानून र नीतिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारलाई व्यवस्था गरेको बताएका छन् । कतिपय मुलुकले भने अपाङ्गतालाई परिभाषित गरेका छैनन् । सही परिभाषाको अभावमा कार्यक्रम तयार गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप अघि बढ्ने कार्य निकै कठिन हुने गर्छ । त्यस्तै, ८६ देशमध्ये ४२ देशका संविधान, कानून र नीतिमा समावेशी शिक्षाको स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । विशेष विद्यालय स्थापना गर्नुको सट्टा सबै विद्यालयमा नै समावेशी कार्यक्रम लागू गर्न यस्तो व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । तर, यस्तो नीतिलाई सधैं व्यवहारमा उतारेको भने पाइँदैन । गैरसरकारी संस्थाले पनि यस्ता खालका प्रतिवेदन तयार गर्ने हो भने मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रसंघीय समितिका निर्णयमा

चित्र २

सरकारले शिक्षाको अधिकार हनन् गरेबापत नागरिकले सरकारविरुद्ध अदालतमा मुद्दा हाल्न सक्नुपर्छ

यसको प्रभाव पर्नसक्छ । जस्तै- फिलिपिन्सको सार्वजनिक शिक्षामा बजेटको अभाव र निजी विद्यालयलाई नियमन गर्न नसकिएको भनी तयार पारिएको प्रतिवेदनलाई राष्ट्रसंघीय समितिको सुभावमा उल्लेख गरिएको थियो ।

विभिन्न मुलुकले दिगो विकास लक्ष्यमा हालसम्म भएको प्रगतिस्वन्धी प्रतिवेदन बुझाएका छन् तर यस्तो प्रतिवेदन स्वेच्छिक हुने गरेको छ । हालसम्म ४४

मुलुकले मात्रै प्रगति विवरण बुझाएका छन् । सन् २०१९ हुन गइरहेको 'सशक्त नागरिक तथा समावेशीकरण' विषयक राष्ट्रसंघीय विश्वव्यापी समीक्षामा दिगो विकास लक्ष्य ४ तर्फ भएको प्रगतिको सुक्ष्म समीक्षा गरिने छ । विभिन्न मुलुकहरूले लागू गरेका स्वेच्छिक विधिहरू शैक्षिक सुधारका लागि प्रभावकारी छन्/छैनन् हेर्न बाँकी छ । बाह्य संयन्त्रको सहयोग नहुँदा प्रगति सुस्त हुने सम्भावना देखिन्छ ।

“

८६ दशममध्ये ४२ देशका संविधान कानून २ नीतिमा समावेशी शिक्षाको स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ

”

नागरिकले राजनीतिक प्रक्रियामार्फत सरकारलाई प्रतिबद्धता पूरा गर्न दबाव दिन सक्छन्

राजनीतिक प्रक्रियाले नागरिकका माग सम्बोधन गर्न सरकारलाई प्रेरित गर्छ । स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचन एउटा यस्तै प्रक्रिया हो । सन् १९७५ देखि २०११ सम्म १६९ मुलुकमा नेतृत्व चयनका लागि गरिएका ८९० निर्वाचनमध्ये ४६९ निर्वाचन स्वतन्त्र र निष्पक्ष रूपमा सम्पन्न भएका थिए । स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचनको दर सन् १९७५ देखि १९८५ सम्म ७० प्रतिशत थियो । तर, भर्खरभर्खर लोकतान्त्रिक अभ्यास सुरु गरेका मुलुकमा भएका निर्वाचनका कारण सन् २००१ देखि २०११ सम्ममा यो दर घटेर ४५ प्रतिशत पुगेको थियो (चित्र ३) ।

लोकतन्त्र र खुलापन/उदारवादको अभ्याससँगै सार्वजनिक शिक्षाको बजेटमा वृद्धि भएको छ । तर, असफल वा निष्प्रभावी जनप्रतिनिधिलाई जवाफदेही बनाउने कार्य मतदाताका लागि अभै कठिन देखिन्छ । चुनावी अभियानका क्रममा गरिने अन्य प्रतिबद्धताले शैक्षिक मुद्दामाथिको ध्यान र लगानी अन्यत्रै तान्न सक्छ । प्रायः सरकारले पेशागत विकास जस्ता अदृश्य मुद्दालाई भन्दा भौतिक पूर्वाधारमा ध्यान दिने गरेको पाइन्छ ।

निर्वाचनले उत्तरदायित्व वृद्धि गर्छ भनेर कहिलेकाहीँ बहस हुने गर्छ । तर, निर्वाचनपछि जनप्रतिनिधि अनुत्तरदायी हुने गरेका कतिपय उदाहरण पनि छन् । यसरी हेर्दा परिणाम मिश्रित देखिएको छ । उदाहरणका लागि, ब्राजिलमा पुनः निर्वाचनमा सहभागी मेयरले निश्चित अवधिका लागि पदमा रहेका मेयरका भन्दा २७ प्रतिशत कम स्रोतसाधन हिनामिना गरेको तथ्याङ्कले देखाएको छ । यसको ठीक विपरीत, दक्षिण कोरियामा भने सुपरीवेक्षकको प्रत्यक्ष निर्वाचनमा जाँदा यसले शिक्षाको बजेट, शिक्षा पूरा गर्ने दर वा भर्ना दरमा उल्लेख्य परिवर्तन गरेको पाइँदैन ।

नागरिकहरूले सामाजिक अभियानमार्फत् सरकारलाई दबाव दिन सक्छन्

सरकारलाई जवाफदेही बनाउन निर्वाचनबाहेक अन्य राजनीतिक प्रक्रिया पनि अवलम्बन गर्न सकिन्छ । अर्थात्, नागरिक अभियानमार्फत् पनि सरकारलाई दबाव दिन सकिन्छ । चिली र दक्षिण अफ्रिकामा विश्वविद्यालयको शुल्क घटाउन विद्यार्थी आन्दोलन सफल भएको थियो ।

नागरिक समाजसम्बद्ध संघसंस्थाले कानुनी संयन्त्र, सर्भे, अनुसन्धान, पारदर्शी तथ्याङ्क, साभेदारी निर्माण तथा सञ्चार अभियान जस्ता विभिन्न रणनीति प्रयोग गर्न सक्छन् । अर्जेन्टिनामा सरकारले प्रारम्भिक बाल शिक्षाबारे जानकारी उपलब्ध नगराएपछि समानता तथा न्याय हेर्ने संस्था सिभिल एसोसिएसन फर इक्वालिटी एन्ड जस्टिसले ब्युनस आयर्सको स्थानीय सरकारविरुद्ध अदालतमा मुद्दा हालेको थियो ।

चित्र ३

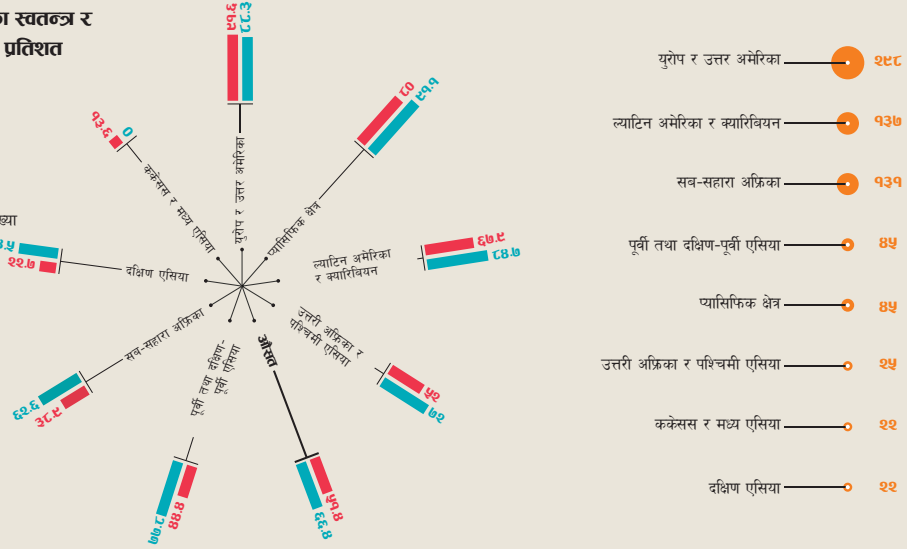
आफूले गरेको प्रतिबद्धता पूरा गर्न नसक्ने सरकारलाई चुनावको माध्यमबाट हटाउन प्रायः सम्भव छैन

सन् १९७५ र २०११ का बीचमा भएका स्वतन्त्र र निष्पक्ष राष्ट्रिय निर्वाचनको क्षेत्रगत प्रतिशत

- निष्पक्ष निर्वाचन (%)
- स्वतन्त्र निर्वाचन (%)
- नमुनाका लागि लिइएका निर्वाचनको जम्मा संख्या

नोट : स्वतन्त्र निर्वाचनका नियमाहरू स्पष्ट र तिनमा एकलपता थियो र निर्वाचनमा सबैको बुला सहभागिता सुनिश्चित गरिएको थियो । निष्पक्ष निर्वाचनमा मतदातामा कुनै डर घम्सी थिएन, मतदान सबैको पहुँचमा थियो र मतगणना सही थियो । मूल्याङ्कनका लागि इन्डिसेट गरिएका क्षेत्रगत नमुनाको आकार : युरोप र उत्तर अमेरिका (४२ देश, २९८ निर्वाचन), प्यासिफिक क्षेत्र (८, ४५), ब्याटिन अमेरिका र क्यारिबियन (२९, १३७), उत्तरी अफ्रिका र पश्चिमी एसिया (८, २५), पूर्वी तथा दक्षिण-पूर्वी एसिया (११, ४५), सब-सहारा अफ्रिका (४०, १३१), दक्षिण एसिया (९, २२), ककेसस र मध्य एसिया (७, २२) ।

स्रोत : विश्वस र सेक्टर (२०१६), स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचनको डाटाबेस (CSAE, मिलि छैन) ।

नीतिगत कमजोरी औल्याउन तथा सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरूबारे सूचना सङ्कलन गर्न सर्भे गरिन्छ । केन्या, पाकिस्तान र सेनेगलसहित अधिकांश मुलुकमा बाल साक्षरता र गणितीय सीपको मूल्याङ्कन गर्न नागरिकहरूद्वारा सञ्चालित सर्भेका कारण सरकारले शिक्षामा सुधार गरेको पाइन्छ ।

नागरिक समाजसम्बद्ध संघसंस्थाबीचको साभेदारी (जस्तै:- शिक्षाका लागि बंगलादेशमा चलाइएको अभियान क्याम्पेन फर पपुलर एजुकेसन) ले सरकारको शैक्षिक स्रोत-साधनमा वृद्धि गर्न सहयोग गरेको पाइन्छ । सन् १९९४ मा पहिलो पटक बंगलादेशमा सुरु गरिएको सिटिजन रिपोर्ट कार्डलाई हाल रूवान्डासहित धेरै मुलुकमा लागू गरिएको छ ।

“

८६ मुलुकमध्ये ५० मुलुकमा अपाङ्गताका क्षेत्रमा काम गर्ने संघसंस्थाहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रसंघीय महासन्धिको पालना भए/नभएको अनुगमन गर्न सहयोग गरेका थिए

”

भारत र तान्जानियासहित केही देशमा नागरिक समाजसम्बद्ध संघसंस्थाले भ्रष्टाचार रोक्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । यसका लागि सरकारी बजेट विनियोजन तथा खर्च अनुगमन गर्न बजेट अनुगमन र विश्लेषण गर्ने र बजेट तथा योजनाअनुरूप स्रोत-साधन विनियोजन गरिएको छ/छैन भनेर मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि स्थापित संघसंस्थाले सुधारका लागि सरकारलाई दबाव दिन सक्छन् । गैरसरकारी तथा मानव अधिकारसम्बन्धी संस्थाहरूले सूचना उपलब्ध गराउन र परिवारलाई सहयोग उपलब्ध गराउन सक्छन् । प्रतिवेदन बुझाएका

८६ मुलुकमध्ये ५० मुलुकमा अपाङ्गताका क्षेत्रमा काम गर्ने संघसंस्थाहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रसंघीय महासन्धिको पालना भए/नभएको अनुगमन गर्न सहयोग गरेका थिए । तर २९ मुलुकमा मात्रै यी संस्थाले राष्ट्रिय समीक्षा कार्यमा भाग लिएको अवस्था थियो । क्षमता अभावले गर्दा न्यून सहभागिता भएको पाइएको थियो ।

“ ५० भन्दा बढी मुलुकका ७० वटा पेशागत संघसङ्गठनमध्ये शैक्षिक सामग्रीको निर्माण तथा छनौट गर्दा ६० प्रतिशतसँगै छलफल नै गरिनु वा गरे पनि अति कम गरियो ”

नागरिक समाजको अंगका रूपमा रहेका शिक्षकका पेशागत संघसङ्गठनको भूमिका र आवाज अन्य सङ्गठनको भन्दा फरक हुने गर्छ । यस्ता सङ्गठनले शैक्षिक सुधारको विरोध वा समर्थन गरेर तथा सरकारले वेवास्ता गरेका संवेदनशील मुद्दामाथि बहस गरेर सरकारलाई जवाफदेही बनाउन सहयोग पुऱ्याउँछन् । नीति निर्माणमा पेशागत संघसङ्गठनको औपचारिक सहभागिताले जवाफदेहिता र शिक्षकको प्रतिबद्धता तथा समर्पण वृद्धि गर्नुका साथै सरकार र पेशागत संघसङ्गठनबीचको सम्बन्ध सुधार्छ । तर, यसका लागि पेशागत संघसङ्गठनको राय कसै लिने गरिएको छ । ५० भन्दा बढी मुलुकका ७० वटा पेशागत संघसङ्गठनमध्ये शैक्षिक सामग्रीको निर्माण तथा छनौट गर्दा ६० प्रतिशतसँगै छलफल नै गरिएन वा गरे पनि अति कम गरियो ।

महत्त्वपूर्ण शैक्षिक मुद्दा उठानमा सञ्चार माध्यमको अहम् भूमिका हुन्छ

सरकारलाई जवाफदेही बनाउन सही सूचना आवश्यक पर्छ । सञ्चार माध्यमले सरकारी क्रियाकलापको निगरानी गरी नागरिकलाई सरकारका कामकारवाहीको मुल्याङ्कन गर्न सहयोग गर्छन् । यसबाहेक, सञ्चार माध्यम भनेको नागरिक समाज संस्थाका क्रियाकलाप प्रचार गर्ने तथा समताजस्ता मुद्दालाई सार्वजनिक बहसमा ल्याउने साधन पनि हो । विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय, राष्ट्रिय तथा स्थानीय सञ्चार माध्यमले हरेक बालबालिकाका लागि आधारभूत सीप सुनिश्चित गर्ने कार्यमा देखिएका चुनौती औल्याउँदै नागरिकस्तरमा तयार गरिएका मूल्याङ्कन प्रतिवेदनलाई सार्वजनिक गरेका छन् ।

प्रबुद्ध वर्गहरू सम्मिलित थिङ्कट्याङ्क, विश्वविद्यालय, सरकारी निकायले गरेका अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षलाई प्रचार गर्न सञ्चार माध्यमको सहयोग लिन सकिन्छ । सरकारी कोष कसरी खर्च गरिन्छ भन्ने सूचनाको सार्वजनिकीकरणले नागरिकको सशक्तीकरण गर्छ तथा शैक्षिक अधिकारीहरूलाई जिम्मेवार बनाउँछ । युगान्डामा पत्रिका पसलको दूरी २.२ कि. मि. कम हुँदा विद्यालयले प्राप्त गर्ने बजेटमा १० प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो ।

जटिल मुद्दालाई सार्वजनिक गर्ने कार्यमा पत्रपत्रिका, टेलिभिजन, रेडियो जस्ता सञ्चार माध्यमले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन् । त्यस्तै सामाजिक सञ्जालले नागरिकलाई विनारोकतोक, स्वतन्त्र र व्यापक रूपमा सूचना आदानप्रदान गर्न मद्दत गरेको छ । विशेषगरी, शैक्षिक नीतिको आमूल परिवर्तन गर्ने समयमा सामाजिक सञ्जालको भूमिका निकै महत्त्व हुने गर्छ ।

तर, यसका लागि सञ्चार माध्यमले आफूलाई स्वतन्त्र र जवाफदेही बनाउँदै सान्दर्भिक सूचना प्रदान गर्न तथा सबैको विचार सम्प्रेषण गर्न सक्नुपर्छ । शैक्षिक मुद्दाबारे समाचार तयार गर्न तथा शैक्षिक अनुसन्धान, विश्लेषण, व्यवस्थापन, लेखन तथा प्रसारणमा संलग्न व्यक्तिसँग प्राविधिक ज्ञान हुनुपर्छ । साथै, उनीहरूले विश्वसनीय समाचार सम्प्रेषण गर्न पनि उत्तिकै आवश्यक देखिन्छ ।

जिम्मेवारीहरू स्पष्ट तोक्ने विश्वसनीय शैक्षिक योजनाहरू महत्त्वपूर्ण साधन हुन्

सरकारले ल्याउने शैक्षिक नीतिमा सार्वजनिक प्रतिबद्धता व्यक्त गरिन्छन् र जिम्मेवारीहरू स्पष्ट तोकिन्छन् । फलस्वरूप, यस्ता नीतिले सबैलाई जवाफदेही बनाउन सहयोग गरेका हुन्छन् । सरकारले प्रायः बहुवर्षीय शैक्षिक योजना बनाएको हुन्छ, तर योजना तथा समन्वयका लागि वार्षिक रूपमा सञ्चालन गरिने कार्यक्रमको भूमिका बढी हुने गरेको छ ।

“ छिटोछरितोका लागि सञ्चारले विज्ञ परामर्शदाता वा द्वातृनिकायलाई योजना निर्माण गर्ने जिम्मेवारी दिँदा स्थानीय स्वामित्व तथा प्रतिबद्धताको अवमूल्यन हुने खतरा हुन्छ ”

”

हरेक सरोकारवालालाई अधिकारसम्पन्न बनाउने संस्थागत संयन्त्रले जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्न सक्छ । क्षेत्रगत योजनाको मूल्याङ्कन गर्न तथा स्वीकृति दिन सरकारी तथा गैरसरकारी सरोकारवालासहितको एउटा अधिकारसम्पन्न संयुक्त समिति गठन गर्दा उत्तम हुने देखिन्छ । क्षमताको अभाव चुनौतीका रूपमा रहेको अवस्थामा भने

सबै क्षेत्रको प्रतिनिधित्व नहुन सक्छ ।

सबैको सहभागितासहित शैक्षिक योजना तयार गर्दा लामो समय लाग्न सक्छ । बृहत् परामर्शको भन्भट टार्न सरकारले विज्ञ, परामर्शदाता वा दातृनिकायलाई योजनाको खाका तयार गर्ने जिम्मेवारी दिने गरेको देखिन्छ । तर, यसरी छोटो बाटो अपनाउँदा स्थानीय स्वामित्व तथा प्रतिबद्धता ओभेलमा पर्छ र वैदेशिक सहयोग प्राप्त गर्ने मुलुकले आफ्नो योजनामा दातृ निकायको एकाधिकारलाई रोक्न सक्नुपर्छ ।

अस्पष्ट र एकअर्कासँग बाभिने जिम्मेवारीका कारण जवाफदेहिता कायम गर्न कठिन हुने गरेको छ । त्यसैले विशेषगरी विकेन्द्रकृत प्रणालीमा जिम्मेवारीहरू प्रष्ट रूपमा तोकिएको हुनुपर्छ । तर, न्यून आय भएका मुलुकमा रणनीतिक योजना तयार पार्न विकेन्द्रकृत प्रशासन असमर्थ देखिएको छ ।

स्थानीय सरकारको क्षमता तथा पारदर्शिता अभिवृद्धिका लागि प्रदान गरिने कार्यसम्पादनमा आधारित सशर्त अनुदानले न्यून र मध्यम आय भएका धेरै मुलुकको आर्थिक व्यवस्थापन सुधारमा योगदान गरेको पाइन्छ । तान्जानियामा अनुदान प्राप्त गर्न चाहिने न्यूनतम मापदण्ड पूरा गरेका निकायको संख्या ३ वर्षभित्रमा ५० प्रतिशतबाट बढेर ९० प्रतिशत पुगेको थियो ।

केन्द्रीयस्तरमा निर्धारित गरिएका लक्ष्यप्रति जवाफदेहि बनाउन कठोर नियम लागू गर्ने कार्य कहिलेकाहीँ प्रत्युत्पादक हुन्छ । अत्याधिक लेखा परीक्षण गर्ने संस्कृतिले गर्दा जिम्मेवारीको अवमूल्यन हुने, सहकार्य घट्ने, सिर्जनशीलतामा ह्रास आउने तथा सेवा प्रदायकले सुधारभन्दा लक्ष्यमा बढी जोड दिने परिपाटी बस्छ ।

बजेट तर्जुमा गर्दा थप ध्यान पुऱ्याउन सके प्राथमिकताका क्षेत्रमा स्रोतसाधन बाँडफाँट गर्न सकिन्छ

“ न्युजिल्यान्ड नर्वे पेस, संयुक्त राज्य अमेरिका र जाम्बियामा व्यवस्थापिका अन्तर्गत स्थायी शिक्षा समिति छन् जसले सरकारी क्रियाकलापको अनुगमन गर्ने कानुन पुनरावलोकन गर्ने र सुधारका लागि सुझाव दिने गर्छन् ”

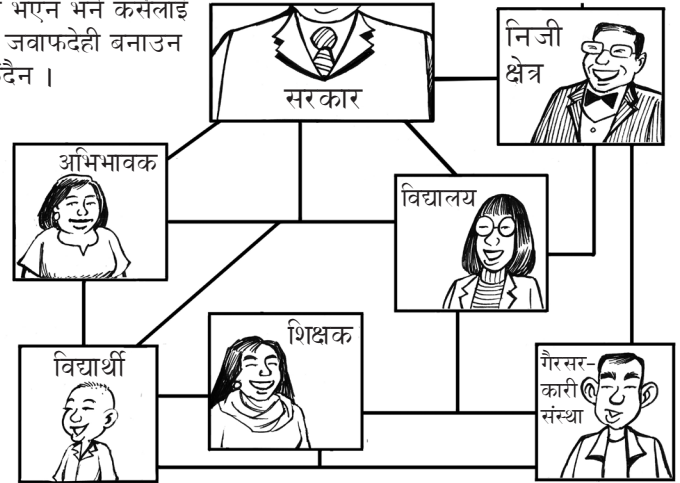
सकछन् । त्यस्तै, मन्त्रालयगत बजेटभन्दा कार्यक्रमिक बजेटका कारण सांसदलाई खर्च/व्यय मूल्याङ्कन गर्न सजिलो हुन्छ ।

समतलीय जवाफदेहिता प्रभावकारी हुनसक्छ

संसदीय समिति (legislative committees), उजुरी सम्बन्धी कार्यालय (ombudsman offices) र अदालत समतलीय जवाफदेहिताको साधनका उदाहरणहरू हुन्, जसले नागरिक आवाजको प्रतिनिधित्व गर्छन् तथा कार्यपालिकाका महत्वाकांक्षी कदममाथि प्रश्न उठाउँछन् । आन्तरिक तथा बाह्य लेखा परीक्षणले बजेट कार्यान्वयनलाई थप प्रभावकारी बनाउनुका साथै अनावश्यक खर्च, गलत बजेट विनियोजन र भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्छन् ।

अनुगमन जस्तो महत्त्वपूर्ण कार्य गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी संसदीय समितिको हो । तर स्वतन्त्रता, क्षमता र अधिकार सीमित भएका कारण संसदीय समितिले प्रभावकारी ढङ्गले काम गर्न सक्दैनन् । शिक्षाको विशिष्ट ज्ञान भएका सांसदहरूबीच हुने

कसको जिम्मेवारी के हो थाहा भएन भने कसैलाई पनि जवाफदेहि बनाउन सकिदैन ।

छलफल/बहसले साभा शैक्षिक मुद्दासम्बन्धी प्रस्तावित नीतिमा सुधार ल्याउन सक्छ । न्युजिल्यान्ड, नर्वे, पेरू, संयुक्त राज्य अमेरिका र जाम्बियामा व्यवस्थापिका अन्तर्गत स्थायी शिक्षा समिति छन्, जसले सरकारी क्रियाकलापको अनुगमन गर्ने, कानून पुनरावलोकन गर्ने र सुधारका लागि सुझाव दिने गर्छन् । बेलायतमा विशेषगरी अनुगमन प्रणाली सुधारका लागि कानून बनाउंदा ८६ मध्ये २० वटामा संसदीय समितिले गरेका सिफारिसलाई सरकारी नीतिसरहको मान्यता दिइएको थियो ।

सरकारविरुद्ध उजुरी दर्ता गर्न चाहने कुनै पनि नागरिकले उजुरी कार्यालयमा सम्पर्क गर्छन् । सरकारी अधिकारीलाई प्रत्यक्ष भेट्न नसक्ने नागरिकका लागि यस्ता कार्यालय निकै महत्वपूर्ण मानिन्छन् । सन् २०१० सम्ममा ११८ मुलुकमा उजुरी सुन्ने कार्यालय स्थापना गरिएको थियो । उजुरी सुन्ने कार्यालयले राजनीतिक रूपमा विवादास्पद मुद्दा हेर्छन्, जसले गर्दा सरकार र उजुरी सुन्ने कार्यालयबीच विवाद बढ्न सक्छ । ल्याटिन अमेरिकी मुलुकमा सन् १९८२ देखि २०११ सम्मको अवधिमा उजुरी सुन्ने कार्यालय (कार्यकारी अधिकार नभएतापनि) स्थापना गर्दा शिक्षा, स्वास्थ्य र आवाससम्मको पहुँचमा सुधार आएको थियो । त्यस्तै इन्डोनेसियामा उजुरी सुन्ने कार्यालयले परीक्षामा हुने गलत क्रियाकलाप तथा मोबाइल फोनमार्फत् प्रश्नका उत्तर चोर्ने/चोराउने कार्यको भण्डाफोर गरेको थियो ।

नागरिक समाजसम्बद्ध संस्था तथा नागरिकले बाह्य लेखा परीक्षण सुदृढ गर्न सक्छन् । चिली र दक्षिण कोरियामा अनलाइनमार्फत् प्राप्त नागरिकका गुनासा तथा सुझावहरूमा लेखा परीक्षण गर्दा ध्यान दिनुपर्ने विषयलाई औल्याइएको थियो । सार्वजनिक खर्च अनुगमन सभैले नागरिक समाजसम्बद्ध संघसंस्थालाई खर्चको सामाजिक लेखा परीक्षणमा सहयोग गर्छ । तर, नियमित रूपमा सञ्चालन नहुने र दाताको प्रभावमा काम गर्ने हुनाले गर्दा यस्ता कार्यक्रमले आमूल र दीर्घकालीन परिवर्तन गर्न सक्दैनन् ।

इमान्दारिताको संस्कृति संस्थागत गर्नसके भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न सकिन्छ

शैक्षिक प्रणालीका हरेक पक्षमा (जस्तै- वित्तीय तथा सेवा खरिद, संस्थागत मान्यता/संरचना, शिक्षक व्यवस्थापन, परीक्षा, छात्रवृत्ति, अनुसन्धान तथा पाठ्यपुस्तक) भ्रष्टाचार हुनसक्छ । पत्रपत्रिकाले महत्त्वका साथ हेडलाइन बनाएर छाप्ने भ्रष्टाचारका ठूलाठूला काण्डदेखि सामान्य घटनाले पनि शिक्षाको पहुँच र गुणस्तरमा नकारात्मक असर पार्छन् । भ्रष्टाचारका कारण स्रोत बाँडफाँड निष्पक्ष नहुने तथा उत्पादकत्व र राजस्व घट्ने गर्छ ।

केन्द्रीय तहदेखि र स्थानीय तह हुँदै विद्यालयसम्म पुग्दा बजेटमा हुने आर्थिक चुहावटबारे विश्व बैंकले गरेको अध्ययनले भ्रष्टाचार रोक्न चालिने अन्य कदमलाई पनि प्रेरित गरेको छ । तर, विनियोजनसम्बन्धी कुनै नियम नभएको अवस्थामा बजेट विनियोजनदेखि कार्यान्वयन हुने स्थानसम्म अनुगमन गर्ने कार्य निकै चुनौतीपूर्ण हुने गर्छ । छाँया शिक्षक (ghost teachers) तथा विद्यालयको विषय पनि उक्तिकै जटिल र विवादित रहेको छ । नाइजेरियामा सन् २०१६ को दोस्रो त्रैमासिकसम्ममा ८ हजार छाँया शिक्षक रहेको र उनीहरूले सरकारी तलबभन्दा बढी रकम लिएको पाइएको थियो ।

ब्राजिलमा शिक्षा समानताको अनुगमन कोष संयन्त्रमा सुधार भएपछि पनि १२० नगरपालिका र ४ राज्यमा कन्ट्रोलर जनरल अफ द युनियनले गरेको अनुगमनबाट बोलपत्र प्रक्रियामा अनियमितताका ४९ वटा घटना, सम्भौता कार्यान्वयनमा भएका अनियमितताका २८ वटा घटना र बैंकबाट रकम निकालेको २१ वटा घटना फेला परेका थिए ।

शैक्षिक क्षेत्रमा हुने गलत अभ्यासबारे सबैलाई थाहा नहुन सक्छ । जटिल र चुनौतीपूर्ण अवस्था (जस्तै- द्वन्द्व) मा भ्रष्टाचार के कति भएको छ त्यसको मापन गर्न सकिँदैन । अफगानिस्तानको घोर प्रान्तका ७४० वटा विद्यालयमध्ये भन्डै ८० प्रतिशत विद्यालय सञ्चालनमै थिएनन् जबकि शिक्षा विभागले शिक्षकको तलब नियमित रूपमा उपलब्ध गराउँदै आएको थियो ।

“

नाइजेरियामा सन् २०१६ को दोस्रो त्रैमासिकसम्ममा ८ हजार छाँया शिक्षक रहेको २ उनीहरूले सरकारी तलबभन्दा बढी रकम लिएको पाइएको थियो ।

”

संस्थागत रूपमा नै भ्रष्टाचारले जरा गाडेर बसेको छ भने यसलाई पहिल्याउन निकै कठिन हुने गर्छ । बंगलादेशमा गरिएको सार्वजनिक खर्च अनुगमन सभैमा ४० प्रतिशत जिल्ला तथा मातहतका प्राथमिक तहका शिक्षाका कर्मचारीले खर्च मिलान गराइदिएवापत लेखा अधिकृतलाई पैसा खुवाएको पाइएको थियो । यस्ता क्रियाकलापबाट

सार्वजनिक कोषको रकममा प्रत्यक्ष चुहावट हुँदैन, तर कर्मचारीहरू अन्य माध्यमबाट खर्चसम्बन्धी विवरण प्रस्तुत गर्न प्रोत्साहित हुन्छन् ।

अनियमिततालाई सार्वजनिक गरेर मात्र भ्रष्टाचार रोक्न सकिँदैन । भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्नका लागि प्रभावकारी अनुगमन, शक्तिशाली तथा स्वतन्त्र लेखा परीक्षण निकाय, खुला सूचना प्रणाली, सञ्चार माध्यमको निगरानी र गैरसरकारी संस्थाको सहभागिता हुनसक्ने सहज वातावरणसहितका कानुनी व्यवस्था र संयन्त्र आवश्यक पर्छ । भ्रष्टाचार गरेको सूचना थाहा पाएपछि यससम्बन्धी मुद्दा अगाडि बढाउने कार्यमा प्रहरी र अदालतले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् ।

शैक्षिक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन व्यवस्थित हुनुपर्छ

“

२०९ मुलुकमध्ये १०८ मुलुकले सन् २०१० यता कम्तीमा एउटा राष्ट्रिय शैक्षिक प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको छन् । तर विश्वभरका हरेक ६ मुलुकमध्ये एउटाले मात्र नियमित रूपमा प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको अवस्था छ

अनुगमन तथा मूल्याङ्कनले सरकारी जवाफदेहिता सुदृढ बनाउन सक्छ । प्रभावकारी अनुगमनका लागि नतिजामा जोड दिने कार्यसँगै सही र नियमित रूपमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुपर्छ । प्रायः अनुगमन र मूल्याङ्कन छुट्टाछुट्टै सञ्चालन गर्ने प्रचलन छ । यसले गर्दा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनकर्तले तथ्याङ्क सङ्कलनमा प्रयोग गर्ने विधि फरक पार्ने, तथ्याङ्क एकीकृत गर्न कठिन हुने र तथ्याङ्क तुलनात्मक र पहुँचयोग्य नहुने गर्छन् ।

”

सरकारले व्यवस्थापिका संसद वा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाका लागि तयार पार्नुपर्ने राष्ट्रिय शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनमार्फत् सूचना एकीकृत गर्नसक्छ । त्यस्तै, सरकारलाई जवाफदेही बनाउन नागरिकलाई सहयोग गरेर पनि सूचनालाई एकै ठाउँमा ल्याउन सकिन्छ । २०९ मुलुकमध्ये १०८ मुलुकले सन् २०१० यता कम्तीमा एउटा राष्ट्रिय शैक्षिक प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेका छन् । तर, विश्वभरका हरेक ६ मुलुकमध्ये एउटाले मात्र नियमित रूपमा प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको अवस्था छ ।

धनी मुलुकले मात्रै होइन, मध्यम आय भएका मुलुक (जस्तै- डोमिनिकन रिपब्लिक र मोल्दोभा) तथा न्यून आए भएका केही मुलुक (जस्तै- युगान्डा) ले पनि राष्ट्रिय शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदन तयार गरेका छन् । सबै प्रतिवेदनमा प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षालाई समेटिएको देखिन्छ । करिब एक चौथाई प्रतिवेदनमा प्रारम्भिक बाल विकास, दुई तिहाइमा उच्च शिक्षा र एक तिहाइ प्रतिवेदनमा प्रौढ शिक्षा समेटिएको छ ।

“

आफ्नो देशको शैक्षिक अनुगमनको राष्ट्रिय प्रतिवेदन तयार गरेका एक-तिहाइ देशहरूले मात्र प्रतिवेदनमा प्रौढ शिक्षा समेटेका छन्

त्यस्तै, हरेक प्रतिवेदनमा फरकफरक पक्षमाथि जोड दिएको छ । भन्डै ६० प्रतिशत प्रतिवेदनमा सरकारले चालेका कदमको व्याख्या गरिएको छ भने २५ प्रतिशत प्रतिवेदनले राष्ट्रिय परिवेशसँग जोडिएका जवाफदेहितासम्बन्धी मुद्दालाई समावेश गर्दै शैक्षिक वातावरणको मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ ।

”

कतिपय मुलुकमा (जस्तै- जर्मनीको प्रतिवेदन) अनिवार्य रूपमा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्नुपर्छ । यस खालका प्रतिवेदनमा कार्य वा खर्चप्रति जवाफदेही हुने कुरामा जोड दिइएको हुन्छ । पानामाको शिक्षा मन्त्रालयले कानूनमा व्यवस्था भए अनुरूप सार्वजनिक व्यवस्थापनमा पारदर्शिताको अवस्थासम्बन्धी प्रतिवेदन हरेक वर्ष निकाल्छ । फिलिपिन्समा पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न ल्याइएको 'ट्रान्सपरेन्सी सिल' नामको बजेट प्रावधान अनुरूप सबै सरकारी निकायको वेबसाइटमा बजेटसम्बन्धी राष्ट्रिय परिपत्रमा उल्लेख भएबमोजिम हरेक ३ वर्षको वार्षिक प्रतिवेदन अनिवार्य प्रकाशित गर्नुपर्ने हुन्छ ।

कुनै सम्मानित र स्वतन्त्र संस्थालाई अनुगमनसम्बन्धी सूचना उपलब्ध गराउन वा सङ्कलन गर्ने गरी नियुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ । कोलम्बिया, इक्वेडर र मेक्सिकोसहितका कतिपय मुलुकमा एक दशकदेखि स्वतन्त्र मूल्याङ्कन निकाय स्थापना गरिएको छ । अभ्यास वा कानुनी प्रावधान गरी यस्ता निकायको जिम्मेवारी सशक्त पारिएको छ । यी निकायको प्रभावकारिताका लागि बजेटको दिगो व्यवस्था नभई हुँदैन ।

वैदेशिक सहायता प्राप्त गर्ने मुलुकमा सरकार, दातृ निकाय, नागरिक समाज तथा अन्य सरोकारवालाले हरेक वर्ष संयुक्त मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ । तर, यस्ता मूल्याङ्कनका केही कमजोर पक्ष पनि छन् । व्यापक सहभागिता नभई कार्यान्वयनको योजना तयार गर्न सकिँदैन भने अर्कातर्फ मूल्याङ्कन एजेन्डा दातृ निकायले आफैले तय गर्छन् ।

जवाफदेही विद्यालय

विद्यालय, शैक्षिक संस्था र तालिम केन्द्रहरू सरकार, नागरिक र विद्यार्थीप्रति औपचारिक रूपमा उत्तरदायी हुने गर्छन् । तलदेखि माथिसम्म (बटम-अप) र माथिदेखि तलसम्म (टप-डाउन) को जवाफदेहिता प्रवर्द्धन गर्ने गरी अधिकांश मुलुकमा निर्णय गर्ने अधिकार प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारलाई प्रत्यायोजन गरिएको छ । जवाफदेहिता कायम गर्ने कार्य विद्यालयका लागि निकै चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।

सरकारी नियम कानूनले विद्यालयको गुणस्तर अनुगमनमा सहयोग पुऱ्याउँछन्

विश्वभर हरेक मुलुकमा शिक्षाका भिन्नभिन्न नियमहरू छन् । विश्वव्यापी शैक्षिक प्रतिवेदनका लागि अध्ययन गरिएका भन्डै ७१ देशका शैक्षिक प्रणालीमा शिक्षकको शैक्षिक योग्यता र ४० प्रतिशतभन्दा कममा शिक्षक-विद्यार्थी अनुपातसम्बन्धी नियमको व्यवस्था गरिएको थियो (चित्र ४) । नियम कानूनले शैक्षिक सेवा प्रदायकलाई जवाफदेही बनाउने गर्छ, तर नियम प्रभावकारी तरिकाले व्यवहारमा उतार्न भने त्यति सजिलो छैन । विपन्न मुलुकका धेरैजसो विद्यालयले आफ्ना क्षमताले नभ्याउने भएकाले विद्यमान कानूनको पालना नगरेको अवस्था छ । जस्तै- ताजकिस्तानका विद्यालयलाई हिउँदमा न्यानो राख्नुपर्ने कानुनी प्रावधान छ, तर न्यून बजेटका कारण अधिकांश विद्यालयमा उपयुक्त हिटिङको व्यवस्था छैन ।

अनुगमनमा विद्यालयले नियम पालना गरेका छन्/छैनन् र नियमको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको छ/छैन हेर्ने गरिन्छ । तर, यसका लागि अनुगमनकर्तामा अनुगमनसम्बन्धी उपयुक्त सीप हुनुपर्छ । अनुगमनकर्ताले जवाफदेही हुन भनेपछि प्रधानाध्यापकले तत्काल आफ्नो कार्यसम्पादनमा सुधार गरेको अध्ययनले देखाएका छन् ।

विपन्न मुलुकमा अधिकांश निजी विद्यालयको नियमन गरिएको छैन

निजी विद्यालयको संख्या बढिरहेको छ । सन् २००५ देखि २०१५ सम्ममा निजी विद्यालयमा भर्ना हुने दर २० प्रतिशत भन्दा बढी रहेका मुलुकको संख्यामा वृद्धि भएको थियो (चित्र ५) । सब-सहारा अफ्रिका तथा दक्षिण एसियाका कतिपय मुलुकमा निजी विद्यालयलाई नियमन गरिएको छैन । विशेषगरी विपन्न बालबालिकाबाट सस्तो शुल्क असुल गरी शिक्षा प्रदान गर्ने विद्यालयको संख्या अनियन्त्रित रूपमा बढेको पाइन्छ । नियम छुल्लन कतिपय विद्यालयहरू दर्ता नै नगरी सञ्चालन गरिएको अवस्था छ । समतामूलक शिक्षाका लागि निजी विद्यालयको नियमन गर्ने कार्य सबैको साभा दायित्व हो ।

निजी क्षेत्रको सञ्जाल बलियो भएको अवस्थामा सरकारी नियमन कमजोर हुने गर्छ । ब्रिज इन्टरनेशनल एकेडेमीले ५ वटा मुलुकमा ५०० भन्दा बढी निजी विद्यालय सञ्चालन गर्दै आएको छ । अनुगमनका क्रममा युगान्डा र केन्यामा अयोग्य शिक्षक, अपर्याप्त पूर्वाधार र अनधिकृत पाठ्यक्रम रहेको पाइएको थियो । यी मुलुकमा कतिपय विद्यालयहरू बन्द गर्न भनी सरकारले चालेका कदमलाई अदालतले समेत समर्थन गरेको थियो ।

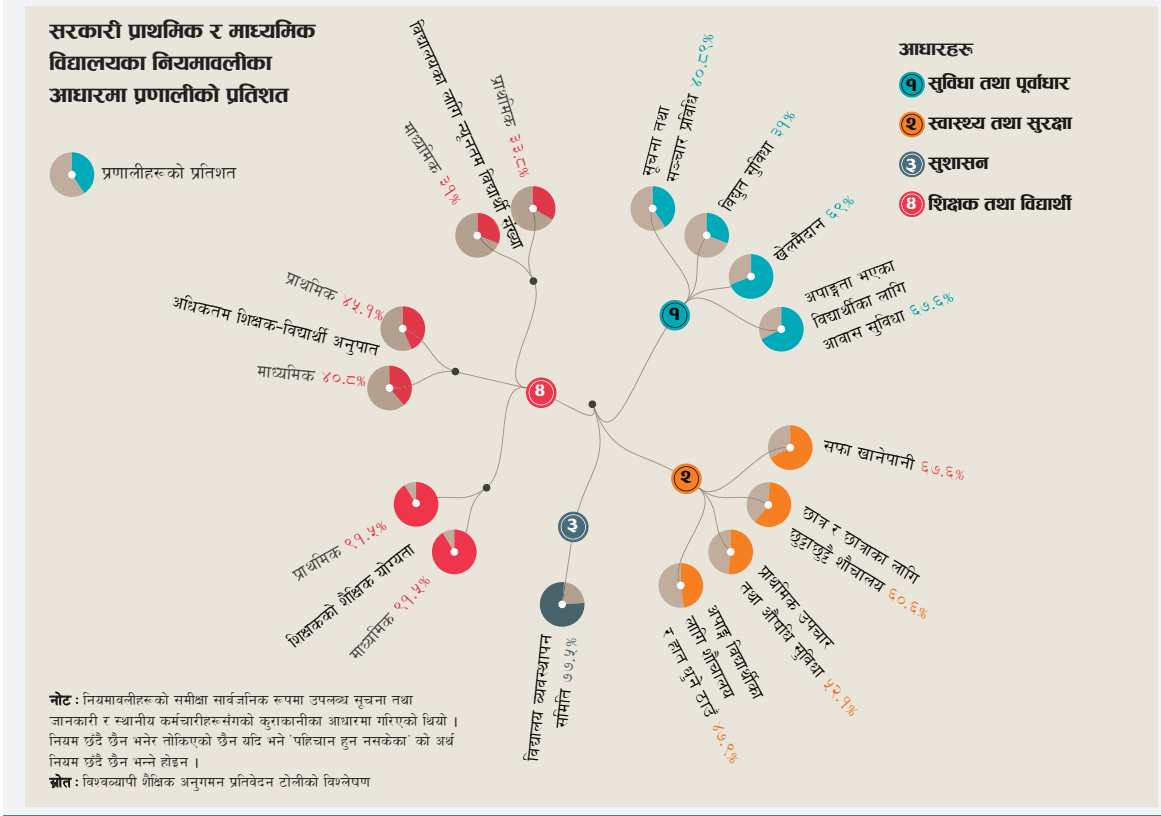

विद्यालय निरीक्षण र गुणस्तरिय शिक्षावीच खासै सम्बन्ध छैन

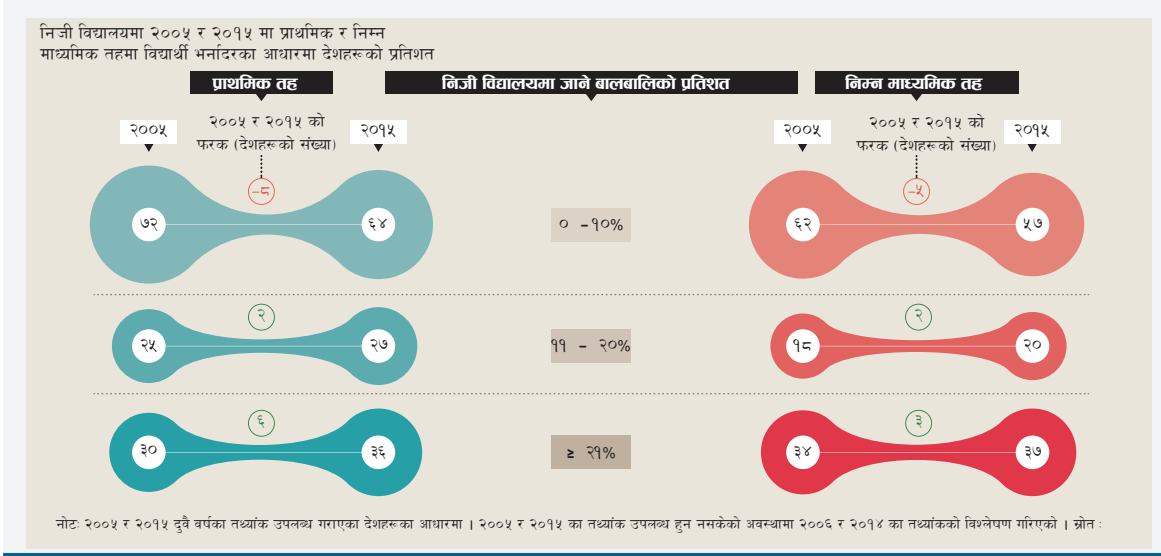
सुपरीवेक्षणले शैक्षिक गुणस्तरमा जोड दिनुपर्छ, तर यसको कार्यान्वयन पक्ष जटिल छ

विशेषगरी सम्पन्न मुलुकमा सुपरीवेक्षण गर्दा कानुनी मापदण्डका सट्टा शिक्षण तथा सिकाइको गुणस्तरमा जोड दिन थालिएको छ । तर, यस प्रकारको सुपरीवेक्षणलाई प्रभावकारी तरिकाले कार्यान्वयन गर्न कठिन छ । विपन्न मुलुकमा सीमित स्रोतसाधन र न्यून क्षमता सुपरीवेक्षणका प्रमुख चुनौती हुन् । दक्षिण अफ्रिकाका सुपरीवेक्षकले विगतको रंगभेदी सुपरीवेक्षणको तीतो अनुभवका कारण सुपरीवेक्षण फारमको नै विरोध गरेका थिए । त्यस्तै अधिकांश मुलुकको सुपरीवेक्षण प्रणालीलाई सुधार गर्न समय लाग्ने देखिन्छ । एंगोलामा सन् २०१० मा सुरु भएको सुधारसम्बन्धी तालिममा सन् २०१५ सम्ममा जम्मा ४५ प्रतिशत निरीक्षक मात्रै सहभागी भएका थिए ।

चित्र ४ विश्वभर शिक्षासम्बन्धी सरकारी नियमहरू फरकफरक छन्

चित्र ५ प्राथमिक र निम्न माध्यमिक तहमा निजी विद्यालयको भर्नादर बढेको छ

प्रारम्भिक बाल शिक्षाको गुणस्तर निर्धारण गर्दा बाहिर देखिने पक्षमा मात्र जोड दिएको पाइन्छ

बालबालिकाको समग्र विकासका लागि प्रारम्भिक बाल शिक्षा निकै महत्त्वपूर्ण आधारशीला हो । तर, सन् २०१० देखि २०१५ सम्म विश्व बैंकको सिस्टम अप्रोच फर वेटर एजुकेशन रिजल्ट्स अनुसार न्यून र मध्यम आय भएका ३४ वटा मुलुकमध्ये १४ वटामा मात्रै प्रारम्भिक बाल शिक्षासम्बन्धी मापदण्ड र सोहीबमोजिम अनुगमन प्रणालीको व्यवस्था गरिएको थियो ।

गुणस्तर निर्धारण गर्दा पूर्वाधार तथा शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात जस्ता मापनयोग्य र वस्तुगत पक्षलाई जोड दिने गरेको पाइएको छ । तर, बेलिज, इन्डोनेसिया, नेपाल र स्वाजिल्यान्ड जस्ता मुलुकले अझै पनि मापदण्डअनुरूपम प्रारम्भिक बाल शिक्षाको व्यवस्थित अनुगमन गर्न सकेका छैनन् ।

“

न्यून र मध्यम आय भएका ३४ देशमध्ये १४ मा मात्रै प्रारम्भिक बाल शिक्षाका मापदण्ड र सोहीबमोजिम अनुगमन प्रणालीको व्यवस्था गरिएको थियो

”

कतिपय मुलुकमा शिक्षणसंग जोडिएका आन्तरिक तथा सुक्ष्म विषयको मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ । जस्तै- चिलीमा शहरी विद्यालयका सबै शिक्षकको मूल्याङ्कन प्रत्येक ४-४ वर्षमा गर्ने गरिन्छ । गुड टिचिङ प्रेमवर्क स्टान्डर्डमा उल्लिखित मापदण्डका आधारमा गरिने यस्तो मूल्याङ्कनमा स्व-मूल्याङ्कन, बाह्य अवलोकन, सहपाठी मूल्याङ्कन तथा कार्यसञ्चयिका समावेश गरिएको हुन्छ । मूल्याङ्कनको परिणामा सन्तोषजनक नभएको अवस्थामा शिक्षकको पुनः मूल्याङ्कन गरिन्छ र यदि कुनै प्रगति वा सुधार गर्न नसकेमा त्यस्ता शिक्षकलाई सेवाबाट बर्खास्त गरिन्छ ।

बाल शिक्षा तथा विकासको वातावरण मूल्याङ्कन गर्ने अर्ली चाइल्डहुड इन्भाइरोनमेन्ट रेटिङ स्केल जस्ता विधिले शिक्षक र विद्यार्थीबीच हुने अन्तर्क्रियाको गुणस्तर मूल्याङ्कनमा सहयोग गर्न सक्छन् । पहिलो पटक संयुक्त राज्य अमेरिकामा प्रयोग गरिएको यो विधिलाई जर्मनी र इटाली जस्ता उच्च आय भएका मुलुकमा पनि अपनाइएको छ ।

प्रारम्भिक बाल विकासलाई प्रत्यक्ष मापन गर्ने विधिले गुणस्तर निर्धारण गर्न मद्दत गर्छ । लम्बीय अध्ययन विधि प्रोइड अप इन स्कटल्यान्डले १४ हजार बालबालिकालाई ३ समूहमा विभाजन गरी उनीहरूको प्रारम्भिक बाल अनुभव र प्राप्त नतिजाबीचको सम्बन्ध देखाउँछ । अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षहरूका आधारमा प्रारम्भिक बाल विकास र शैक्षिक नीतिको ढाँचा परिमार्जन गरिन्छ ।

प्रारम्भिक बाल शिक्षा तथा विकास गुणस्तरीय बनाउन समुदाय (विशेषतः अभिभावक) को भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने गर्छ । प्रान्सको नेशनल फेमिली एलोकेशन फन्डले अभिभावकको सन्तुष्टिसम्बन्धी सर्वेका आधारमा नियमित रूपमा प्रतिवेदन प्रकाशित गर्छ र अभिभावकका निर्वाचित प्रतिनिधिले जनरल काउन्सिल अन्तर्गत गठित प्रारम्भिक बाल विकास आयोगलाई सुझाव दिन्छन् ।

“

गुणस्तर निर्धारणको मूल्याङ्कन गर्दा मापदण्ड निर्धारण संस्थागत स्व-मूल्याङ्कन विज्ञ तथा सहपाठीद्वारा गरिने मूल्याङ्कन मूल्याङ्कन प्रतिवेदन र अपिल प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ

”

उच्च शिक्षाको गुणस्तर निर्धारण गर्ने संयन्त्रहरूका उद्देश्य फरकफरक छन्

उच्च शिक्षाको गुणस्तर निर्धारण गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्रका एक वा एकभन्दा बढी निकायको हो भनेर धेरै देशको कानूनमा उल्लेख गरिएको छ । तर, न्यून आय भएका अधिकांश मुलुकले अहिलेसम्म राष्ट्रिय प्रणाली स्थापना गर्न सकेका छैनन् । लिस्बोन महासन्धि जस्ता क्षेत्रीय प्रावधान कारण कतिपय मुलुकले आफ्ना कानूनमा क्षेत्रीय मापदण्ड समावेश गरी राष्ट्रिय गुणस्तर निर्धारण प्रणाली विकास गरेको पाइन्छ ।

गुणस्तर निर्धारणको मूल्याङ्कन गर्दा मापदण्ड निर्धारण, संस्थागत स्व-मूल्याङ्कन, विज्ञ तथा सहपाठी मूल्याङ्कन, मूल्याङ्कन प्रतिवेदन र अपिल प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ । सबैखाले मापदण्डमा उच्च तहको शैक्षिक लगानी, क्रियाकलाप र नतिजा समावेश गरिएको हुन्छ । चीनको क्वालिटी एसेसमेन्ट अप अन्डरग्र्याजुएट एजुकेशनको मापदण्डमा विश्वविद्यालयको उद्देश्य, शिक्षक, सुविधा, शैक्षिक पाठ्यक्रम, व्यवस्थापन, वातावरण, सिकाइको प्रारूप तथा विशेष कार्यक्रम गरी ८ ओटा क्षेत्रका १९ वटा सूचक समावेश गरिएको छ ।

गुणस्तर निर्धारण गर्ने निकायले वार्षिक प्रतिवेदन, डाटाबेस, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकाय तथा राष्ट्रिय सूचना केन्द्रमार्फत आफूलाई जवाफदेही बनाएका हुन्छन् । उच्च शिक्षामा गुणस्तर निर्धारणका लागि स्थापित निकायहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जाल द इन्टरनेशनल नेटवर्क फर क्वालिटी एस्युअरेन्स एजेन्सिज इन हाइअर एजुकेशनले जवाफदेहिता र पारदर्शिता वृद्धि गर्ने

उद्देश्यकासाथ विश्वका उत्कृष्ट अभ्यासहरू समाविष्ट एक पुस्तिका प्रकाशन गर्दै आएको छ । कोस्टारिकादेखि अरब इमिरेट्ससहितका १८ सदस्यले यो संस्थाको निर्देशिका गाइडलाइन्स अफ गुड प्राक्टिस का निर्देशनहरू पालना गरेका छन् । तर, जवाफदेहितासम्बन्धी यस्तो प्रतिवेदन उच्च शिक्षाका विज्ञलाई बाहेक अन्यत्र वितरण गर्न सकिएको छैन ।

अन्तरदेशीय उच्च शिक्षाबारे तयार गरिएका नियमहरूले सहयोगी संस्थाहरूलाई मात्र जोड दिएका छन् । विदेशी विद्यार्थीलाई आफ्नो अधिकारबारे प्रायः थाहा हुँदैन र यससम्बन्धी सूचना प्राप्त गर्न कठिन हुने गर्छ । सबै मुलुकले गुणस्तरहीन सेवा उपलब्ध गराउने सेवा प्रदायक पहिचान गर्ने र सबैलाई त्यस्ता गुणस्तरहीन सेवा प्रदायकबारे जानकारी उपलब्ध गराउने कार्यलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्छ । विद्यार्थी सङ्गठनहरूलाई पनि गुणस्तरीय सेवा प्रदायकबारे आममानिसलाई जानकारी दिन लगाउनुपर्छ ।

छात्रवृत्ति कार्यक्रमको खर्च विवरण दातासमक्ष नियमित रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ । तर, विद्यार्थी, तिनका परिवार र विश्वविद्यालयलाई पनि यसबारे समयमा नै जानकारी उपलब्ध गराउने हो भने यस्तो प्रतिवेदन उपयोगी हुनसक्छ । यसका लागि कार्यक्रमको प्रभाव मापन गर्ने, विश्वविद्यालय तथा भूतपूर्व विद्यार्थीहरूको सुभाव समावेश गर्ने लम्बीय अध्ययन विधि उपयोगी हुन सक्छन् । वेलायतको कमनवेल्थ छात्रवृत्ति आयोगले छात्रवृत्ति पाउने विद्यार्थीको सर्भे गरी प्राप्त नतिजालाई भावी कार्यक्रम तथा योजना निर्माण गर्ने आधारका रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ ।

उच्च शिक्षाको सर्वसुलभ पहुँचप्रति सरकार जवाफदेही हुनुपर्छ

विद्यार्थीको प्रगतिमा सुधार र कहिलेकाहीँ मात्र भए पनि पढ्न आउने आंशिक विद्यार्थीको संख्यामा वृद्धि भएसँगै उच्च शिक्षाको भर्ना दर पनि बढिरहेको छ ।

“

शिक्षण शुल्कलाई अनुदान, ऋण तथा कर सहूलियतजस्ता आर्थिक कार्यक्रमसँग जोड्नुपर्छ

”

प्रायः सबै मुलुकले उच्च शिक्षालाई समतामूलक तथा सुलभ बनाउन राष्ट्रियस्तरमा नै कानुनको व्यवस्था गरेका छन् । तर इक्वेडर, ग्रीस र ट्युनिसियाबाहेक अन्य मुलुकले शिक्षामा सबैको पहुँच प्रत्याभूत गर्न भने सकेका छैनन् । उच्च शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित गर्न ल्याइएका ब्राजिल तथा जनवादी गणतन्त्र लाओसहित अन्य मुलुकका कानुनमा विभेद गर्न नपाइने र अल्पसंख्यक तथा विपन्न वर्गको पहुँच हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

उच्च शिक्षाको माग बढिरहेको छ । फलस्वरूप: केही मुलुकले शुल्क बढाएर वा निजी शिक्षाको व्यवस्था गरेर विद्यार्थीले नै केही खर्च व्यहोर्नुपर्ने व्यवस्था लागू गरेका छन् । निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था भएका मुलुकमा पनि यस्तो पाइन्छ । तर, उच्च शिक्षा निःशुल्क हुँदा यसले शिक्षा सबैका लागि सुलभ बनाउँदैन । थप सहयोगको अभावमा निःशुल्क र सर्वव्यापी शिक्षाले आखिर धनी वर्गका विद्यार्थीलाई नै सहूलियत दिएको हुन्छ । जस्तै:- फिलिपिन्सका सबै सरकारी कलेजले सन् २०१६ मा शुल्क हटाएका थिए, तर यस्तो व्यवस्थाले सम्पन्न विद्यार्थीलाई सरकारी कलेजप्रति आकर्षित गरिरहेको अवस्था छ ।

शिक्षण शुल्कलाई अनुदान, ऋण तथा कर सहूलियत जस्ता आर्थिक कार्यक्रमसँग जोड्नुपर्छ । विपन्न विद्यार्थीलाई पछि फिर्ता गर्ने गरी दिइएको ऋण सहयोगले उच्च शिक्षामा विद्यार्थीको सर्वसुलभ पहुँच बढाउन सहयोग गर्छ । यस्ता कार्यक्रमले न्यून आय भएका विद्यार्थीलाई लक्षित गर्नुपर्छ । तर, न्यून आय भएका विभिन्न मुलुकमा घरपरिवारको आर्थिक अवस्था मापन गर्ने भरपर्दो विधि नभएकाले कार्यक्रमको प्रभावकारिता परीक्षण गर्न निकै कठिन हुने गर्छ ।

“

युनेस्कोको साक्षरता तथा गणितीय शीपका असल अग्र्यासहरूको डाटाबेसअन्तर्गत साक्षरता तथा गणितीय शीपसम्बन्धी १०० अन्दा बढी प्रौढ कार्यक्रम सबैले अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरेका छन्

शीप सिकाउने तथा प्रमाणीकरण गर्ने संस्थाहरू प्रशिक्षार्थी र रोजगारदाताप्रति जवाफदेही छन्

पेशागत शीप विकासको गुणस्तर निर्धारण गर्ने प्रणाली सबल भएमा यसले सेवा प्रदायक तथा आधिकारिक निकायहरूलाई कामदार, रोजगारदाता लगायत लाभग्राहीहरूप्रति जवाफदेही बनाउँछ । साथै, यस्तो प्रणालीले कामदार तथा रोजगारदाता पनि एकअर्काप्रति जवाफदेही हुने गर्छन् ।

”

शीप विकास योग्यता प्रणालीका लागि लक्ष्य प्रष्ट तोकिएको डिजाइनसहितको सुशासन आवश्यक पर्छ । श्रम बजारको माग र सेवा प्रदायकले गर्ने आपूर्ति जोड्ने एउटा तरिका भनेको डिजाइन तयार पार्दा रोजगारदाता र सामाजिक साभेदारलाई सहभागी गराउनु हो । तर, पोल्यान्ड र ट्युनिसियाको अनुभवले रोजगारदाता र साभेदारलाई सहभागी गराउने कार्य त्यति सजिलो छैन भन्ने देखाउँछ ।

तालिम प्रदायक गैरसरकारी संस्थाको संख्या बढिरहेको छ । यस्ता संस्थाले मान्यता प्राप्त गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कानुनी मापदण्ड र प्रक्रियालाई पालना गरेको हुनुपर्छ । उच्च शिक्षामा मान्यता दिने कार्य गुणस्तर निर्धारण गर्ने प्रक्रिया हो, जहाँ सेवा प्रदायकले तोकिएका मापदण्ड पूरा गरे नगरेको सरकारी वा पेशागत निकायले निर्धारण गर्छन् ।

सन् २०२२ सम्ममा ४० करोड नागरिकलाई तालिम प्रदान गर्ने उद्देश्यसाथ भारतमा सीप विकास कार्यक्रम सुरु गरिएको छ । यो कार्यक्रमले प्रमाणीकरण प्रक्रिया पारदर्शी बनाउनुपर्छ, प्रशिक्षार्थीले पूर्ण लाभ लिन सक्नुपर्छ, परिचय नम्बर प्रयोग गरी प्रशिक्षार्थी भर्ना गर्नुपर्छ र मान्यता नपाएका तालिम प्रदायक संस्थालाई तालिम सञ्चालन गर्ने सम्भौता गर्न दिनु हुँदैन । प्रशिक्षार्थीलाई रोजगारीको व्यवस्था गरिदिने र नसके शुल्क फिर्ता माग्न पाउने भन्दै विभिन्न संस्थाहरूले गर्ने गलत प्रचारबाजी सरकारले रोक्नुपर्छ । अष्ट्रेलियाको सिनेटले निजी तालिम प्रदायकका विज्ञापनमा विद्यार्थीहरू (विशेषगरी सुविधाबाट वञ्चित विद्यार्थीहरू) लाई गलत जानकारी दिएको छ/छैन भनेर अनुसन्धान गरेको थियो ।

अनुगमनले प्रौढ साक्षरता कार्यक्रम जवाफदेही बनाउन सक्छ

विविध खालका कार्यक्रम, बजेट शीर्षक र लक्ष्यले गर्दा साक्षरता र गणितीय सीप कार्यक्रममा जवाफदेहिता कायम गर्ने कार्य निकै जटिल हुने गर्छ । यद्यपि, विभिन्न मुलुकले गुणस्तरका मापदण्ड तथा लक्ष्य निर्धारण गरिरहेका छन् । युनेस्कोको साक्षरता तथा गणितीय सीपका असल अभ्यासहरूको डाटाबेसअन्तर्गत सञ्चालित २०० भन्दा बढी प्रौढ साक्षरता तथा गणितीय सीपसम्बन्धी सबै कार्यक्रमले कार्यक्रम व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन अन्तर्गत अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

वित्तीय तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने हो भने गैरसरकारी सेवा प्रदायकलाई गुणस्तर तथा झोट बाँडफाँडप्रति जवाफदेही बनाउन सरकारलाई सहज हुने गर्छ । दक्षिण अफ्रिकामा सञ्चालित 'लौ सिकौं' नामक साक्षरता कार्यक्रममा वित्तीय विवरण तथा प्रतिवेदन तयार गर्ने र व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमार्फत् विद्यार्थी र शिक्षकसम्बन्धी डाटाबेस अद्यावधिक गराउने गरी निजी कम्पनीसँग सम्भौता गरिएको छ । दक्षिण अफ्रिकामा खर्च तथा हाजिरका आधारमा शिक्षकलाई तलब दिने गरिन्छ । सन् २०१६ मा गरिएको लेखा परीक्षणमा स्वयंसेवकलाई उनीहरूले दावी गरेको विद्यार्थीको संख्याभन्दा बढी तलब दिएको पाइएको थियो ।

साक्षरता कार्यक्रमका नतिजा मूल्याङ्कन गर्दा जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न सकिन्छ । पाकिस्तानमा लागू गरिएको स्थलगत भ्रमण मूल्याङ्कन एउटा यस्तै मूल्याङ्कन विधि हो । यसबाहेक परीक्षा, मौखिक प्रस्तुति तथा स्व-मूल्याङ्कन जस्ता निर्माणात्मक र निर्णयात्मक विधि पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

उच्च आय भएका मुलुकले प्रायः स्तरिकृत राष्ट्रिय मूल्याङ्कन ढाँचा तथा विधिमार्फत् नतिजा मूल्याङ्कन गरेका छन् । संयुक्त राज्य अमेरिकामा भैँ कहिलेकाहीँ यस्ता विधि सार्वजनिक खर्च मूल्याङ्कनमा पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ । इरान र मेक्सिकोजस्ता मध्यम आय भएका मुलुकले सबै स्थानमा अन्तिम परीक्षा अनलाइनमार्फत् सञ्चालन गर्छन् । अन्य मुलुकमा भने सहजकर्तामार्फत् निर्माणात्मक तथा निर्णयात्मक मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ । तर, यस क्रममा थप विश्लेषण गर्न व्यवस्थित रूपमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको हुँदैन । कुनैकुनै कार्यक्रममा सिकाइ उपलब्धि मूल्याङ्कन गर्दा परिभाषित साक्षरता सीपभन्दा बाहिर गएर मूल्याङ्कन गरेको देखिन्छ । प्रान्समा साक्षरता वृद्धि गर्न ल्याइएको 'फाइट अगेन्स्ट इलिटरेसी' नामक कार्यक्रममा सहभागीको स्वतन्त्रता, आत्म-विश्वास, उत्प्रेरण, दैनिक अन्तर्क्रिया तथा संज्ञानात्मक विकासको मूल्याङ्कन गरिँदै आएको छ ।

विद्यालयलाई जवाफदेही बनाउन विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि प्रयोग गर्ने कार्य निकै खर्चिलो छ...

विद्यालयलाई जवाफदेही बनाउन विद्यार्थी सिकाइ उपलब्धिसम्बन्धी तथ्याङ्क प्रयोग गर्ने/संकलन कार्य निकै खर्चिलो हुने गर्छ । विभिन्न देशहरूले विद्यालय र विद्यार्थीका सिकाइ उपलब्धिसम्बन्धी तथ्याङ्क संकलनमा जोड दिने क्रम बढ्दै गएको छ । सिद्धान्ततः यसरी संकलन गरेका तथ्याङ्कले राष्ट्रिय, स्थानीय तथा विद्यालय तहमा नेतृत्व गर्ने शिक्षाका सरोकारवालाहरूलाई तथ्यमा आधारित निर्णय गर्न सघाउनुपर्छ । यसका लागि तथ्याङ्क गुणस्तरिय हुनुपर्ने र शैक्षिक नेतृत्वले राजनीतिक स्वार्थभन्दा माथि उठेर निर्णय गर्न सक्नुपर्छ ।

निर्णयात्मक मूल्याङ्कनका नतिजा व्यक्तिगत तहमा उपयोग गरिएको छ, जसलाई विद्यार्थी पास/फेलको निर्णय गर्न र भर्ना लिने/नलिने निर्णय गर्न साथै अन्य विद्यालयहरूसँग सो विद्यालयको तुलना गरी थाहा हुन आएका कमीकमजोरी सुधारन प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । प्रणालीगत तहमा, निर्णयात्मक मूल्यांकनका नतिजालाई तोकिएका मापदण्ड पूरा भए नभएको

“ तथ्याङ्क व्यवस्थापन गर्नु चुनौतीपूर्ण कार्य हो र उच्च आय भएका मुलुकले पनि तथ्याङ्कको सतही व्याख्या हुन नदिन भएर मञ्छुर प्रयास गर्नुपर्छ ”

अनुगमनका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

सिकाइ उपलब्धिसम्बन्धी विद्यार्थीका व्यक्तिगत तथ्याङ्कलाई विभिन्न मुलुकमा फरकफरक तरिकाले प्रयोग गरेको पाइन्छ । जापान लगायत कतिपय मुलुकले राष्ट्रिय परीक्षामा जोड दिएका छन् । यस्तो परीक्षाले विद्यार्थी एउटा कक्षाबाट पास भएर अर्को कक्षामा जान पाउने नपाउने निर्धारण गर्छ, तर यसले समयक्रमसँगै विद्यार्थीमा केकति सिकाइ भयो त्यसको तुलना गर्दैन ।

अन्य देशका शिक्षा प्रणालीमा अपेक्षित सिकाइ उपलब्धिहरू निर्धारण गरी तिनका आधारमा मूल्यांकनका मापदण्ड तय गरिएको छ । इंग्ल्यान्डको शिक्षा प्रणालीमा सिकाइ उपलब्धी राष्ट्रिय मापदण्ड, विद्यार्थी मूल्याङ्कनको विस्तारित संयन्त्र र बाह्य मूल्याङ्कन प्रणालीमा आधारित छ । त्यहाँ विद्यालय निरीक्षक विद्यालयमा जानुभन्दा अघि आवश्यक तयारी गर्न, अभिभावकलाई जानकारी दिन, विद्यालयको नेतृत्व वर्गलाई लक्ष्य निर्धारणमा सहयोग गर्न, थप सहयोग चाहिने विद्यार्थी पहिचान गर्न र जवाफदेहिताका लागि स्थानीय तथा राष्ट्रिय निकायलाई अनुगमनमा सहयोग पुऱ्याउन तथ्याङ्कको प्रयोग गरिएको छ ।

त्यस्तै मुलुकपिच्छे फरकफरक सिकाइ उपलब्धिमा जोड दिने गरेको पाइएको छ । कतिपय मुलुकमा भाषा र गणितमा मात्रै जोड दिने गरिएको छ भने अन्य कतिपयमा बृहत् पक्षको मूल्यांकन गरिएको छ । भिन्नभिन्न परिस्थितिको तुलनामा सहयोग हुने गरी संकलन गरिने विद्यालय तथा विद्यार्थीका पृष्ठभूमिसम्बन्धी तथ्याङ्क पनि देशपिच्छे फरक छन् । अष्ट्रेलियामा परिस्थितिजन्य तथ्याङ्क (जस्तै- वित्तीय, जनसांख्यिकी संरचना तथा शैक्षिक-सामाजिक फाइदासम्बन्धी तथ्याङ्क) 'माई स्कुल' नामक वेबसाइटमार्फत हेर्न सकिन्छ । त्यस्तै, डेनमार्कमा शैक्षिक गुणस्तर हेर्ने संस्था 'एजेन्सी फर एजुकेशन एन्ड क्वालिटी'ले विद्यार्थीको समृद्धिसम्बन्धी सूचक प्रस्तुत गरेको थियो ।

यद्यपि, तथ्याङ्क व्यवस्थापन गर्नु चुनौतीपूर्ण कार्य हो र उच्च आय भएका मुलुकले पनि तथ्याङ्कको सतही व्याख्या हुन नदिन भरमग्दुर प्रयास गर्नुपर्छ । विद्यार्थीको सामाजिक-आर्थिक विवरण सामेल गर्नुका साथै समयक्रममा विद्यालय र विद्यार्थीमा आएको सुधारको पनि मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । विभिन्न मुलुकले यस्ता विधिको कार्यान्वयन गर्ने क्रम पनि बढिरहेको छ, तर यस्ता विधि अपूर्ण छन् र प्राप्त निष्कर्षलाई काँटछाँट गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

न्यून तथा मध्यम आय भएका मुलुकमा यस खालका समस्या भन्नु बढ्दै गएको पाइन्छ । उपलब्धिसम्बन्धी भरपर्दो र तुलनायोग्य तथ्याङ्क संकलन गर्ने कार्य निकै खर्चिलो छ । यी मुलुकमा प्रायः पूर्वनिर्धारित मापदण्डका आधारमा तुलना गर्नुभन्दा अन्तिम परीक्षाको नतिजामा नै बढी जोड दिने गरिएको छ । जस्तै- जोर्डनको राष्ट्रिय स्तरको परीक्षामा प्रत्येक तीन वर्षमा परीक्षा लिइन्छ, तर प्रश्नपत्र र परीक्षाको माध्यम बदलिइरहने भएकाले नतिजाको तुलना गर्न सकिँदैन । सार्वजनिक गरिने अधिकांश प्रतिवेदनमा तथ्याङ्कको नीतिगत विश्लेषण गरिएको हुँदैन, विवरण मात्रै राखिएको हुन्छ । त्यस्तै, शैक्षणिक गतिविधिमा सहयोग गर्ने उद्देश्य राखिएको भएता पनि नतिजा बुझ्न/बुझाउन शिक्षकलाई सहयोग उपलब्ध छैन ।

...र, कार्यसम्पादनमा आधारित जवाफदेहिताले शिक्षा गुणस्तरीय बनाउँछ भन्नेमा मिश्रित प्रमाणहरू छन्

अनुगमनका लागि समीक्षा गरिएका १०१ देशहरूमध्ये ५१ वटामा विद्यार्थीको प्राप्ताङ्क सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था छ, जसमध्ये १७ वटामा प्राप्ताङ्कका आधारमा विद्यालय र शिक्षकलाई दण्ड वा पुरस्कार दिने परिपाटी रहेको पाइन्छ । तर, विचारणीय कुरा के छ भने विद्यालयबाहिर रहेका विभिन्न तत्वहरूले प्राप्ताङ्कमा असर गरेका हुन्छन् ।

प्राप्ताङ्कका आधारमा विद्यालयलाई दण्डित गर्ने कार्यले सिकाइमा सुधार आएको प्रमाण कतै भेटिँदैन । यस्तो कार्यले खासै सकारात्मक उपलब्धि हासिल भएको छैन भन्ने तथ्याङ्कले देखाउँछ । अमेरिकामा लागू गरिएको ऐन 'नो चाइल्ड लेफ्ट बिहाइन्ड'का कारण कमजोर विद्यालयहरू बन्द गर्नुपर्ने अवस्था आएको थियो । यो ऐनले विद्यार्थीको प्रगतिमा सकारात्मक प्रभाव पार्न नसकेको, गोरा र काला विद्यार्थीको उपलब्धिमा व्यापक फरक ल्याएको र विद्यार्थीलाई थोरै पाठ्यक्रममा सीमित पारेको थियो ।

कार्यसम्पादनका आधारमा जवाफदेहि बनाउने प्रणाली लागू गर्दा विद्यालयले शैक्षिक प्रणालीलाई आफ्नो प्रभावमा पार्ने र दीर्घकालीन सुधारलाई वेवास्ता गर्दै दण्डबाट बच्ने प्रयास गर्छन् । अर्थात् विद्यालयले यस्तो प्रणालीप्रति नकारात्मक धारणा राख्न सक्छन् । अष्ट्रेलिया, चिली, दक्षिण कोरियासहित धेरैजसो मुलुकमा परीक्षा प्रणाली पाठ्यक्रम घटाउने कार्य तथा परीक्षामुखी शिक्षण गर्ने र परीक्षामा चोर्ने कार्यले कमजोर विद्यालय तथा विद्यार्थीलाई नराम्रो असर गरेको थियो ।

“

कार्यसम्पादनका आधारमा जवाफदेहि बनाउने प्रणाली लागू गर्दा विद्यालयले शैक्षिक प्रणालीलाई आफ्नो प्रभावमा पार्ने र दीर्घकालीन सुधारलाई वेवास्ता गर्दै दण्डबाट बच्ने प्रयास गर्छन्

”

शिक्षामा हुने बजार प्रतिस्पर्धाले सामाजिक विभाजनको खाडल भन् गहिरो बनाउँछ

जवाफदेहिता कायम गर्ने एउटा माध्यम प्रतिस्पर्धा पनि हो । अर्थात्, यदि अभिभावकले छोराछोरीका लागि विद्यालय छनौट गर्न पाए भने कार्यसम्पादनमा सुधार गर्न विद्यालयहरू बाध्य हुन्छन् ।

अभिभावकले छनौट गर्न सकून् र बजार राम्रोसँग सञ्चालन होस् भनेर सबैभन्दा पहिला विद्यालयसम्बन्धी सूचना तथा जानकारी सबैले बुझ्ने गरी सार्वजनिक गर्नुपर्छ । मध्यम तथा उच्च आय भएका अधिकांश मुलुकमा विद्यालय स्तरमा सञ्चालित परीक्षाको नतिजा सार्वजनिक गरिन्छ । तर, न्यून आय भएका मुलुकहरूमा यस्ता सूचना तथा जानकारीहरू लक्षित समूहको सहज पहुँचमा नहुने र बुझ्न कठिन हुने गरेको छ । जस्तै- इन्टरनेटको पहुँच न्यून भएको तान्जानियामा अनलाइन रिपोर्ट कार्ड सबैको पहुँचमा छैन । त्यस्तै केन्याका ७२ प्रतिशत अभिभावकलाई साक्षरता तथा गणितीय सीपसम्बन्धी सूचना कसरी प्रयोग गर्ने भनेर थाहा छैन ।

के विद्यालय रोज्न सक्ने अवस्था छ त ?

मध्यम तथा उच्च आय भएका केही मुलुकले विद्यालयका लागि बजार सिर्जना गर्न अप्रसर देखिन्छन् । गत २५ वर्षको अवधिमा आर्थिक सहकार्य तथा विकास सङ्गठन (ओइसिडी) मा रहेका २ तिहाई सदस्य राष्ट्रमा विद्यालय छनौटलाई सहयोग गर्ने गरी बनाइएका नीतिमा वृद्धि भएको देखिन्छ । तर, यस्ता नीतिले सम्पन्न वर्गलाई बढी फाइदा गरेको तथ्याङ्कले देखाउँछ । अभिभावकले प्रायः जनसांख्यिकी संरचना जस्ता पक्षलाई हेरेर विद्यालय छनौट गर्ने भएकाले विविधतामा ह्रास आउने र आर्थिक-सामाजिक विभाजन भन् बढ्ने गरेको पाइन्छ । फिनल्यान्डमा मुख्यतः विद्यालयमा उत्कृष्ट हुने विद्यार्थीका शिक्षित अभिभावकले विद्यालय छनौट गर्ने गरेको पाइन्छ । चिलीको राजधानी सान्टिआगोमा कक्षा १ मा अध्ययन गर्ने बालबालिकाका ४ जना अभिभावकमध्ये १ जनाले मात्रै विद्यालयहरूको सूची हेरी उत्कृष्ट विद्यालय छनौट गरेका थिए भने ७० प्रतिशत अभिभावकले धार्मिक आस्थाका आधारमा विद्यालयप्रति आकर्षक भएको पाइएको थियो ।

भौचर कार्यक्रमले विद्यालय छनौटमा समानता ल्याउन सक्छ तर यो कार्यक्रमले शिक्षामा पार्ने प्रभाव मिश्रित रहेको पाइन्छ । कोलम्बियामा न्यून आय भएका अभिभावकलाई लक्षित गरी सञ्चालन गरिएको कार्यक्रमले गर्दा निजी विद्यालय भर्ना हुने विद्यार्थीको दर, कार्यक्रममा सहभागीको उपलब्धि तथा उत्तीर्ण दरमा वृद्धि भएको थियो । भौचर कार्यक्रम सर्वव्यापी रूपमा उपलब्ध गराउने तथा विद्यालयलाई शुल्क बढाउने अनुमति दिने कार्यले विद्यार्थीको प्रगति सुधार नहुने तथा असमान पहुँचलाई बढावा दिन सम्भावना पनि उत्तिकै हुने गर्छ । सबैका लागि अनिवार्य बनाइएको स्विडेनको भौचर कार्यक्रमले थप विभाजन ल्याएको देखिन्छ । चिलीको शैक्षिक प्रणालीमा भौचर कार्यक्रमले क्षमतावान र सम्पन्न विद्यार्थीको भर्नालाई बढावा दिएको छ । सुधारका लागि चालिएका कदमले समतामा खासै सुधार ल्याएको पाइएको छैन ।

विद्यालयका नीति तथा क्रियाकलाप निर्माण र अनुगमनमा समुदायले सहयोग गर्न सक्छन्

समुदायको सामाजिक जवाफदेहिताले विद्यालयको उत्तरदायित्व र दक्षता दुवैमा सुधार हुन्छ । सामुदायिक अनुगमनका क्रममा प्रायः भौतिक पूर्वाधार, शिक्षक उपस्थिति तथा बजेटलाई जोड दिने गरिन्छ तर एकपटक मात्र अनुगमन गरी छोड्दा यसको प्रभाव दिगो नहुन सक्छ । इथियोपियामा विद्यालयसम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न तथा सामुदायिक अन्तर्क्रिया वृद्धि गर्न समुदाय र सरकारबीचको साभेदारीबाट सकारात्मक नतिजा हासिल भएको थियो । स्रोतको अभावमा भने यस्ता कार्यक्रम दिगो हुन सक्दैनन् ।

समुदायका सरोकारवालाहरू विद्यालयमा आधारित व्यवस्थापन (जहाँ निर्णय गर्ने अधिकार तथा जिम्मेवारी स्थानीयलाई सुम्पिन्छ) मा सहभागी हुने गर्छन् । इन्डोनेसिया र मेक्सिकोजस्ता मुलुकमा विद्यालयमा आधारित व्यवस्थापनले विद्यार्थीको उपलब्धि तथा उपस्थितिमा सुधार ल्याएको देखिन्छ । समुदायका सदस्यलाई जिम्मेवारी सुम्पिन नचाहने परिपाटीले गर्दा हडकडमा यस्तो व्यवस्थापन प्रयास असफल भएको छ ।

सामुदायिक व्यवस्थापनमा बञ्चितकरणमा परेको समुदायको प्रतिनिधित्व नहुने गरेको पनि पाइन्छ । नेपालमा विद्यालयमा आधारित व्यवस्थापन समितिमा पहुँचवालाकै पकड रहेको पाइएको छ ।

“

अभिभावकले प्रायः जनसांख्यिकी संरचना जस्ता पक्षलाई हेरेर विद्यालय छनौट गर्ने भएकाले विविधतामा ह्रास आउने र आर्थिक-सामाजिक विभाजन भन् बढ्ने गरेको पाइन्छ

”

जवाफदेही शिक्षक

विद्यार्थीलाई सिकाउने प्रमुख जिम्मेवारी शिक्षकको हो । धेरैजसो मुलुकमा शिक्षकले दबाब भेलिरहेको पाइन्छ । कामको जटिलता तथा विभिन्न जिम्मेवारीका कारण शिक्षकले समय मिलाउन नसक्ने भएकाले उनीहरूलाई जवाफदेही बनाउन निकै कठिन हुनसक्छ ।

गुणस्तरीय शिक्षण गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी शिक्षकको हो

प्रायः मुलुकमा शिक्षकले बढी समय शिक्षणमा दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । औपचारिक शिक्षण गर्दा केही मुलुकमा अनिवार्य विषय शिक्षणभन्दा अतिरिक्त सीप, सामाजिक, व्यवहारिक तथा संवेगात्मक क्षमतामा जोड दिने गरेको पाइन्छ । शिक्षण र सिकाइसम्बन्धी गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय सर्वेक्षण 'टिचिङ एण्ड लर्निङ इन्टरनेशनल सर्भे'मा सहभागी शिक्षकहरूले अतिरिक्त क्रियाकलापका लागि औसतमा हरेक हप्ता २ घण्टा समय दिने गरेका (स्विडेनमा १ घण्टा र जापानमा ८ घण्टा) बताएका थिए । शिक्षकले पूरा गर्नुपर्ने अन्य जिम्मेवारीहरू पनि हुन्छन् र यस्ता जिम्मेवारीको पहिचान वा तिनलाई पुरस्कृत नगर्ने हो भने शिक्षकलाई उत्प्रेरित गर्न सकिदैन ।

न्यून तथा मध्यम आय भएका ६ मुलुकमा सन् २००० तिर गरिएको एक अध्ययनले औसतमा १९ प्रतिशत शिक्षक अनुपस्थित हुने देखाएको थियो । तर, विभिन्न जिम्मेवारीको भारका कारण शिक्षक अनुपस्थित हुने गरेको भन्नु अतिरञ्जना हुन्छ । सन् २००७ देखि २०१४ सम्ममा सेनेगलका विद्यार्थीलाई १८८ दिन पढाउनु पर्नेमा औसतमा १०८ दिन पढाइएको थियो । व्यक्तिगत, पारिवारिक वा सामाजिक जीवनमा आइपर्ने विभिन्न परिस्थितिका कारण शिक्षक अनुपस्थित हुने गरेको पाइन्छ (चित्र ६) । सन् २०१३ र २०१४ को बीचमा इन्डोनेसियामा प्राथमिक तहमा शिक्षण गर्ने १० प्रतिशत शिक्षक विद्यालयमा अनुपस्थित थिए । विद्यालयमा अनुपस्थित भएका भन्दा ५० प्रतिशत दिन अध्ययनका लागि भनी छुट गरिएको थियो ।

“

शिक्षण र सिकाइसम्बन्धी गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय सर्वेक्षणमा सहभागी शिक्षकहरूले अतिरिक्त क्रियाकलापका लागि औसतमा हरेक हप्ता २ घण्टा समय दिने गरेका थिए

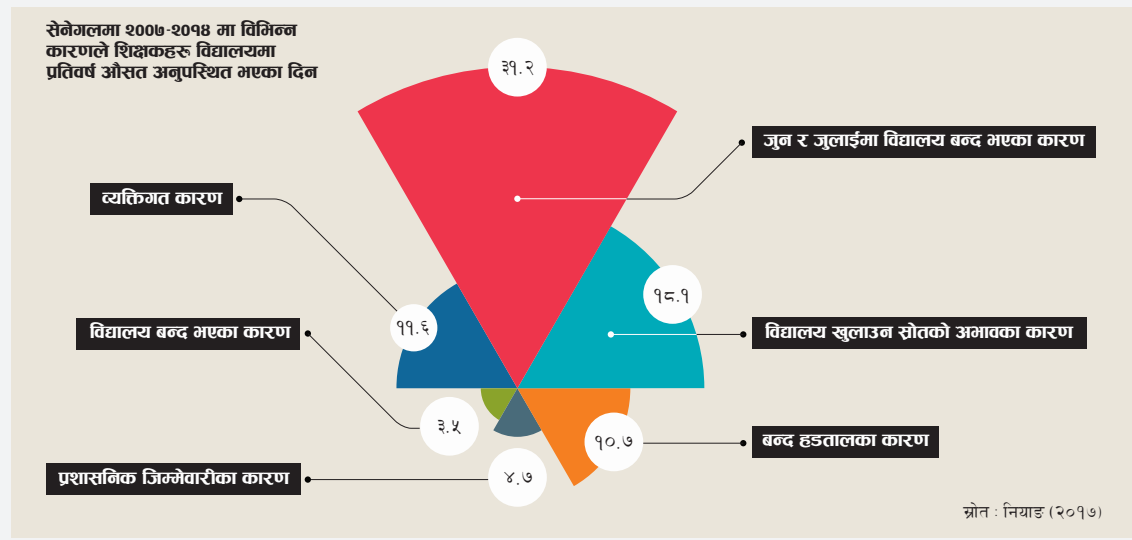
”

गुणस्तरीय शिक्षणका लागि शिक्षकहरूको मूल्याङ्कन जटिल हुनसक्छ र मूल्याङ्कन विभिन्न स्वरूपमा हुन्छ

शिक्षण पेशामा सरकार र सर्वसाधारणको विश्वास र मूल्याङ्कन प्रक्रियामा शिक्षकहरूको विश्वासले जवाफदेहिताका विधिको प्रभावकारितामा ठूलो प्रभाव पार्छ । फिनल्यान्डमा विभिन्न सरोकारवालाहरूबीच पारस्परिक विश्वास हुनेगरी शिक्षकहरू आफैले

चित्र ६

विद्यालय बन्दका कारण सेनेगलका विद्यार्थीहरू वर्षमा ५० दिन विद्यालय जान पाउँदैनन्

जवाफदेहिता नीति निर्माण गर्छन् । यसको ठीक विपरीत अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका परीक्षणमा कम नम्बर ल्याएका कारण जापानमा शिक्षकप्रतिको विश्वास घट्यो भने अर्कोतर्फ जवाफदेहिता सम्बन्धी बाह्य संयन्त्र वृद्धि गरेपछि पहिला नै हप्ताको औसत ५४ घण्टा काम गर्दै आएका शिक्षकमा प्रतिवेदन तयार गरी बुझाउने जिम्मेवारी पनि थपियो ।

“

मूल्याङ्कन प्रक्रियाप्रति शिक्षकको विश्वासले जवाफदेहिताका विधिको प्रभावकारितामा ठूलो प्रभाव पार्छ

”

करारमा शिक्षण गर्ने कार्य शिक्षकको अभाव पूर्ति गर्ने सुरुको कामचलाउ उपाय थियो । तर, विश्वासको वातावरण कमजोर भएकाले शिक्षकलाई छोटो अवधिका लागि करारमा लिएर शिक्षकलाई जवाफदेही बनाउने एउटा संयन्त्रका रूपमा यसको प्रयोग बढ्दै गएको छ । करार नवीकरणलाई कार्य सम्पादन सुधारका लागि उत्प्रेरित गर्ने माध्यमका रूपमा बुझिन्छ । निश्चित कार्यकाल तोकिएका पदहरूको अभाव कर्मचारीको कार्यभारमा वृद्धि, सार्वजनिक स्रोतमा आएको कमी र कर्मचारी र सङ्गठनको अधिकारमा कटौती प्रायः एकैसाथ हुन्छ । करारमा कार्यरत शिक्षकहरू प्रायः न्यून योग्यताका, सहयोग नपाउने र कम तलब पाउने हुन्छन् ।

शिक्षकलाई जवाफदेही बनाउने सबैभन्दा बढी प्रचलित संयन्त्र औपचारिक मूल्याङ्कन हो

धेरै देशले विविध विधिको प्रयोग गरी शिक्षकको मूल्याङ्कन गर्छन् । सन् २०१३ को शिक्षण र सिकाइको अन्तर्राष्ट्रिय सर्वेक्षण 'टिचिङ एन्ड लर्निङ इन्टरनेसनल सर्भे'मा भाग लिएका धेरैजसो धनी देशमा ९६ प्रतिशत शिक्षकको मूल्याङ्कनका लागि कक्षा अवलोकन गरिएको थियो । प्रधानाध्यापक वा व्यवस्थापन समितिका सदस्यले यस्तो अवलोकन गर्छन् र नतिजा पनि फरकफरक हुन्छन् । सिंगापुरमा कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त सूचना निर्माणात्मक प्रयोजनका लागि उपयोग गरिन्छ । इजरायलमा बढुवाका लागि कक्षा अवलोकन मूल्याङ्कन गरिन्छ । संयुक्त राज्य अमेरिकामा कक्षा अवलोकनका क्रममा गरिने रेटिङले शिक्षकको सक्षमता छुट्याउन सक्दैन । विश्वसनीय र उपयोगी अवलोकनका लागि विस्तृत र कार्यान्वयनयोग्य पृष्ठपोषण आवश्यक पर्छ । साथी समीक्षकका साथसाथै विषयवस्तु र शैक्षणिक विधिमा विज्ञता हासिल गरेका तालिमप्राप्त अवलोकनकर्ताले दिने पृष्ठपोषणमा एकरूपता हुनसक्छ ।

“

मूल्याङ्कनको विश्वसनीयता यसको उद्देश्य तथा ढाँचामा भर पर्छ र पूर्वाग्रहले विश्वसनीयता गुम्न सक्छ

”

सन् २०१३ को शिक्षण र सिकाइको अन्तर्राष्ट्रिय सर्वेक्षणमा सहभागीमध्ये ८३ प्रतिशत शिक्षकले बताएअनुसार विद्यार्थी सर्वेक्षणलाई मूल्याङ्कनको एउटा अंशका रूपमा लिइएको थियो । विद्यार्थीले राम्रो र नराम्रो शिक्षण पहिचान गर्न र सो का बारेमा नडाँटीकन बताउन सक्छन् भन्ने कुरा विद्यार्थी सर्वेक्षणको मान्यता हो । मूल्याङ्कनको विश्वसनीयता यसको उद्देश्य तथा ढाँचामा भर पर्छ र पूर्वाग्रहले विश्वसनीयता गुम्न सक्छ । फ्रान्स र इटालीमा विद्यार्थीले उच्च अङ्क दिने शिक्षकको राम्रो मूल्याङ्कन गरेको पाइयो । शिक्षक कुन लिङ्गका छन् भन्ने कुराले पनि शिक्षकप्रति विद्यार्थीको दृष्टिकोणमा प्रभाव पार्छ ।

सन् २०१३ को शिक्षण र सिकाइको अन्तर्राष्ट्रिय सर्वेक्षणमा ९७ प्रतिशत शिक्षकले बताएअनुसार विद्यार्थीले परीक्षामा प्राप्त गरेका अङ्क नै शिक्षकको मूल्याङ्कनका सबैभन्दा बढी प्रयोग हुने तत्व रहेका थिए । तथापि, परीक्षाको प्राप्ताङ्क पाठ्यक्रम, विद्यार्थीको क्षमता, अभिभावकको संलग्नता र विद्यालय संस्कृति र स्रोतलगायतका विभिन्न तत्वहरूबाट प्रभावित हुन्छ । परीक्षाको प्राप्ताङ्क मात्र शिक्षकको प्रभावकारिताको सूचक हुन सक्दैन । सही मूल्याङ्कनका लागि विभिन्न साधनहरूको प्रयोग गर्नुपर्छ ।

शिक्षक मूल्याङ्कन परिणाममुखी हुँदै गएको छ । जवाफदेहिताको यो विधिले शैक्षिक समस्याको उचित समाधान दिन सक्छ भन्नेहरू निम्न कुराहरूमा विश्वास गर्छन् : (क) अपेक्षित उपलब्धि सही तरिकाले मापन गर्न सकिने हुनुपर्छ भन्नेमा शिक्षाका क्षेत्रमा काम गर्ने सबै सहमत छन्, (ख) जिम्मेवारीको स्पष्ट पहिचान गरिएको छ र सबैलाई जिम्मेवारीको जानकारी गराइएको छ तथा शिक्षाका क्षेत्रमा काम गर्ने जिम्मेवार शिक्षाकर्मीले अपेक्षित उपलब्धिलाई प्रभावित गर्न सक्छन्, र (ग) प्रोत्साहन स्वरूप प्रयोग गरिने विभिन्न माध्यमहरूले अपेक्षित लक्ष्य हासिल हुनेगरी काम गर्न प्रेरित गर्छन् ।

तर, कार्यसम्पादनका आधारमा तलब दिँदा यसले सिकाइ उपलब्धिमा मिश्रित असर पार्छ । समतामा यसको नकारात्मक असर पर्छ । यसले प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणको प्रवर्द्धनमा पनि सहयोग गर्छ । यसले शिक्षकको उत्प्रेरणा घटाउन सक्छ, जुन यसको अभिप्रायका विपरीत हुन्छ । केही अध्ययनहरूले सुभाए अनुसार यस्तो कार्यले पुरुष शिक्षकलाई भन्दा महिला शिक्षकलाई बढी नकारात्मक असर गर्छ ।

उच्च लगानी गर्ने धनी देशहरूमा अवलम्बन गरिएका शिक्षक मूल्याङ्कनले शिक्षणमा त्यति धेरै सुधार गर्न सकेका छैनन् । कार्यान्वयनयोग्य पृष्ठपोषणको अभाव र सुधारका लागि गरिने अनुगमनको अभावले शिक्षकमा असन्तोष बढाउन सक्छ । यसले मूल्याङ्कनलाई एउटा प्रशासनिक कार्यका रूपमा मात्र हेर्ने प्रवृत्ति बढाउँछ ।

जवाफदेहिता केन्द्रित शिक्षा प्रणालीले शिक्षकको पर्याप्त तयारी गर्दैन

शैक्षणिक र व्यवस्थापकीय जिम्मेवारी विद्यालयमा सार्ने प्रवृत्ति बढेको छ । जवाफदेहिता प्रणालीको सुदृढीकरणसँगै यो प्रवृत्तिले कार्यभार बढाउँछ । शिक्षक र विद्यालय नेतृत्वमा थप सीपको आवश्यकता पर्छ । यसले असन्तुष्टि उब्जाउन सक्छ । विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमनको प्रतिवेदन तयारीका क्रममा संयुक्त अधिराज्यमा ५६ प्रतिशत शिक्षकले तथ्याङ्क सङ्कलन र व्यवस्थापनले अनावश्यक कार्यभार बढाएको बताएका थिए ।

शिक्षकमा विद्यार्थी उपलब्धिको मूल्याङ्कन गर्ने, तथ्याङ्क विश्लेषण गर्ने र सही शिक्षणका लागि तिनीहरूको उपयोग गर्ने सीपहरू आवश्यक पर्छ । तर, धेरै शिक्षकहरूले तथ्याङ्कको प्रयोगका लागि आफूहरू राम्रोसँग तयार भइनसकेको बताएका छन् । संयुक्त राज्य अमेरिकामा गरिएको एक अध्ययनले दुई-तिहाइ शिक्षकसँग शिक्षण विधिमा सुधारका लागि तथ्याङ्कको प्रयोग गर्ने सुविधा नभएको र तथ्याङ्कको परिमाण अत्याधिक रहेको देखाएको थियो ।

उच्च आय भएका धेरै देशहरूले शिक्षक र प्रधानाध्यापकको तयारी तथा पेशागत विकासका कार्यक्रममा तथ्याङ्क साक्षरतालाई समावेश गर्ने कार्य बढाउँदै लगेका छन् । तथापि, त्यस्ता कार्यक्रमहरू प्रतिवेदनमा उल्लिखित भाषा र तथ्याङ्क बुझ्नसक्ने बनाउनमा मात्र केन्द्रित हुन पुगेका छन् । केही कार्यक्रमहरूमा मात्र प्रशिक्षार्थी शिक्षकले शिक्षण विधिको सुधारका लागि तथ्याङ्कको उपयोगको अभ्यास गर्न पाउँछन् । त्यस्ता कार्यक्रमले प्रायःजसो तथ्याङ्क साक्षरता सीपमा भन्दा प्रविधिमा जोड दिन्छन् ।

तथ्याङ्क सङ्कलनमा हुने दोहोरोपनालाई न्यूनीकरण गर्नसके शिक्षक र प्रधानाध्यापकको बोझ घटाउन सक्छ । तर, शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि तथ्याङ्कको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै जानुले केही प्रश्नहरू उब्जिन्छन् । पहिलो, सिकाइमा योजनाबद्ध रूपमा सुधार ल्याउन सकिन्छ भन्ने अवधारणाले शिक्षाका सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षलाई ओभरलमा पार्छ । दोस्रो, अनुगमन गर्न सकिने किसिमका सिकाइ उपलब्धिमा जोड दिने कुराले वास्तवमा मुख्य रूपमा जवाफदेहिता प्रणालीका लागि कार्य गर्दछ, जुन सिकाइ उपलब्धिको धेरै थोरै समूहमा आधारित हुन्छ । तसर्थ, तथ्याङ्क उपयोगी भए पनि तिनको फेस भ्यालुलाई आधार मान्नु हुँदैन । तथ्याङ्कलाई निदानात्मक तरिकाले प्रयोग गर्ने कुरामा बढी जोड दिनुपर्छ ।

“

संयुक्त राज्य अमेरिकामा गरिएको एक अध्ययनले दुई-तिहाइ शिक्षकहरूसँग शिक्षण विधिमा सुधार ल्याउनका लागि तथ्याङ्कको प्रयोग गर्ने सुविधा नभएको देखाएको थियो

”

पेशागत जवाफदेहिताले शिक्षण संस्कृति निर्माण गर्छ

पेशागत जवाफदेहिताको विकास र सञ्चालन शिक्षकको सहभागितामा हुन्छ । पेशागत जवाफदेहिता शिक्षकको विज्ञता र पेशागत आचरणमा भर पर्छ । शिक्षण पेशाप्रति आम मानिसको विश्वास भएमा पेशागत जवाफदेहिता सहितको शिक्षा प्रणाली विकास हुन्छ र गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ ।

साथीहरूसँगबाट सिकिने सिकाइमार्फत् शिक्षणमा सुधार ल्याउन सकिन्छ । विशेषतः मध्य र उच्च आय भएका मुलुकहरूका पेशागत सिकाइ समूहहरूले साथीहरूसँगको छलफल विधि समावेश गरी सहकार्य सिकाइ प्रवर्द्धन गरेका छन् । अष्ट्रेलिया, हङकङ, जापान, सिङ्गापुर, स्विडेन, बेलायत र संयुक्त राज्य अमेरिकामा प्रयोग गरिएको पाठ अध्ययन विधि (Lesson Study Model) अन्तर्गत सहकार्य, अवलोकन र विश्लेषणका माध्यमबाट शिक्षण सिकाइमा सुधार गरिन्छ । बेलायतमा पाठ अध्ययन विधिले शिक्षणमा जोखिम लिनै कार्यलाई प्रोत्साहन गर्‍यो र शिक्षकमा एकलोपनको महसुस कम गरायो । साथीसँगको सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन शिक्षक स्वायत्त हुनुपर्छ, शिक्षकसँग पर्याप्त समय हुनुपर्छ र स्रोत उपलब्ध हुनुपर्छ ।

धेरै देशहरूमा आत्म-अनुशासनका निम्ति मार्गनिर्देशन उपलब्ध गराउन पेशागत मूल्यको निर्माण गरी शिक्षकले नै विकास गरेको पेशागत आचारसंहिता छन् । त्यस्तै, २४ ओटा देशमा पेशागत आचारसंहिताको समीक्षा गर्दा धेरैजसो शिक्षकलाई त्यस्ता आचारसंहिताका बारेमा थाहा नभएको देखियो । पेशागत आचारसंहिताको कार्यान्वयन गराउने संयन्त्र स्पष्ट नभएमा कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सक्दैन । उजुरी संयन्त्र र दण्डविधान स्पष्ट छैनन् । गलत व्यवहार मूल्याङ्कन गर्नेलाई तालिम दिइनुपर्छ ।

नागरिकहरूले शिक्षकलाई जवाफदेही बनाउन सहयोग गर्छन्

विद्यालयमा शिक्षकको अनुपस्थिति कम गर्न समुदायले गर्ने अनुगमन प्रभावकारी हुनसक्छ । युगान्डामा समुदायले अनुगमन गरी तयार पारेका रिपोर्ट कार्डका कारण विद्यालयमा शिक्षकको अनुपस्थिति घटेको थियो । तथापि, शिक्षकलाई जवाफदेही बनाइराख्न अभिभावकमा भर पर्ने काम दिगो हुँदैन । केन्यामा अभिभावकबाट शिक्षकको अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी सिकेका कुरा परियोजना अन्त्य भएको एकवर्षपछि विस्तारै हराउँदै गए ।

“

२४ ओटा देशमा पेशागत आचारसंहिताहरूको समीक्षा गर्दा धेरैजसो शिक्षकहरूलाई त्यस्ता आचारसंहिताको बारेमा थाहा नभएको देखियो

”

धेरैजसो देशहरूले शिक्षकको अनुगमनका लागि प्रविधिको प्रयोग गरिरहेका छन् ।

यद्यपि, प्रविधिप्रति विश्वास गर्न नहुने तथा मानव व्यवहारमा प्रविधिले हस्तक्षेप गरेको भन्दा विभिन्न क्षेत्रबाट चिन्ता र चासो व्यक्त भएका छन् । पाकिस्तानले बायोमेट्रिक्स प्रयोग गरी २६,२०० विद्यालयका २,१०,००० कर्मचारीहरूको अनुगमन गरेको छ । सन् २०१७ को फेब्रुअरीसम्ममा ४०,००० शिक्षकलाई विद्यालयमा अनुपस्थित भएबापत र ६,००० शिक्षकलाई विद्यालयबाट छिटो निस्केबापत अनुशासनको कारबाही गरिएको थियो । चीनमा अभिभावक र आमजनसाधारणले शिक्षकले पढाएको र विद्यार्थीका व्यवहारको अनुगमन गरी सुभाव दिन सक्नु भनी हजारौं हजार कक्षाहरूको प्रत्यक्ष प्रसारण गरिन्छ । यसरी निरन्तर निगरानी गर्दा शिक्षक र विद्यार्थीको गोप्यताको अधिकार हनन हुने र यसले शिक्षणमा नकारात्मक असर गर्नसक्ने भनी आलोचकहरूले चिन्ता व्यक्त गरेका छन् ।

अभिभावकको सामाजिक आर्थिक अवस्था, व्यक्तिगत क्षमता र शिक्षकका अभिवृत्तिले शिक्षकको अनुगमनमा प्रभाव पार्छन् । सुविधाबाट वञ्चित अभिभावकमा शिक्षकसँग अन्तरक्रिया गर्ने सीप र ज्ञान प्रायः हुँदैन । यस्तो अवस्थामा अनुगमन सफल बनाउनका लागि मापदण्ड निर्धारण गर्नुपर्छ र समुदायका सदस्य र शिक्षकको स्पष्ट रूपमा परिभाषित भूमिका तथा जिम्मेवारी तोक्यो जवाफदेहिता संयन्त्र निर्माणमा उनीहरूलाई संलग्न गराउनुपर्छ ।

जवाफदेही अभिभावक तथा विद्यार्थी

जवाफदेहिता सम्बन्धी नीतिले सामान्यतया सरकार, विद्यालय र शिक्षकलाई गुणस्तरीय सार्वजनिक शिक्षाको अधिकारका सम्बन्धमा जिम्मेवार बनाउँछ । तर, शिक्षा एक साभ्रा सामाजिक प्रयास भएका कारण अभिभावक र विद्यार्थीले यसका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । अभिभावकले घरमा उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्नुका साथै बालबालिकालाई विद्यालयमा उपस्थित हुन, मेहेनत गर्न र उचित व्यवहार गर्न सहयोग गर्नुपर्छ । यी जिम्मेवारीका सम्बन्धमा उमेर बढ्दै गएपछि विद्यार्थी आफैँ जिम्मेवार बन्दछन् ।

अनुमतिविना विद्यालय अनुपस्थितिबारेका कानूनले अभिभावक र विद्यार्थीहरूलाई सजाय तोकेका छन्

अनुमतिविना विद्यालयमा अनुपस्थित हुने समस्या विश्वभर व्याप्त छ । विद्यालय स्तरमा गरिएको विश्वव्यापी विद्यार्थी स्वास्थ्य सर्वेक्षणमा सहभागी ३३ ओटा देशहरूमा औसत ३ जनामा १ जना १३ देखि १७ वर्षसम्मका किशोरकिशोरीहरू विगत ३० दिनमा विद्यालयमा अनुमतिविना अनुपस्थित भएको पाइएको थियो । यो प्रतिशत बहमास र उरुग्वेमा २० प्रतिशत र कुवेत, ओमन र टोकेलौमा ४० प्रतिशतभन्दा बढी रहेको थियो । अनुमतिविना विद्यालयमा अनुपस्थित हुँदा विद्यार्थीहरूमा यसका तत्कालीन र दीर्घकालीन नकारात्मक असर पर्छन् । टिकाउदर र बीचैमा विद्यालय छोड्ने समस्याका साथै न्याय प्रणालीसँग पनि यसको प्रत्यक्ष सम्बन्ध छ ।

सुविधाबाट वञ्चित बालबालिका अनुमतिविना अनुपस्थित हुने सम्भावना बढी हुन्छ । अनुमतिविना विद्यालयमा अनुपस्थित हुने समस्या विभिन्न कारणहरूसँग जोडिएको बहुआयामिक विषय भएकाले यसको न्यूनीकरणका लागि अभिभावकको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

धेरै देशहरूमा विद्यालयमा विद्यार्थीको नियमित उपस्थितिका लागि अभिभावकलाई जवाफदेही बनाउन अनुमतिविना विद्यालय अनुपस्थिति सम्बन्धी कानून छन् । जरिवाना तिराउने व्यवस्था बहुप्रचलित छ । यद्यपि, केही देशहरूले यसलाई अपराधका रूपमा लिएका छन् (चित्र ७) । कडा सजायको व्यवस्थाबाट प्रायः एकल अभिभावक भएका परिवारका घरमूली महिला र न्यून आय भएका परिवारमा असमानुपातिक रूपमा असर पर्छ ।

तसर्थ, अनुमतिविना अनुपस्थिति हुनेसम्बन्धी कानूनका साथै यसको रोकथामका लागि सहायता संरचना पनि हुनु आवश्यक छ । अष्ट्रेलिया, फ्रान्स र आयरल्यान्डका उदाहरणहरूले सुभाएजस्तै विद्यालय र अभिभावकको सम्बन्धबारे राम्रोसँग बुझ्नु र बुझाउनुपर्छ । यसमा सुधार गर्नसके शिक्षामा अभिभावकको जवाफदेहिता वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

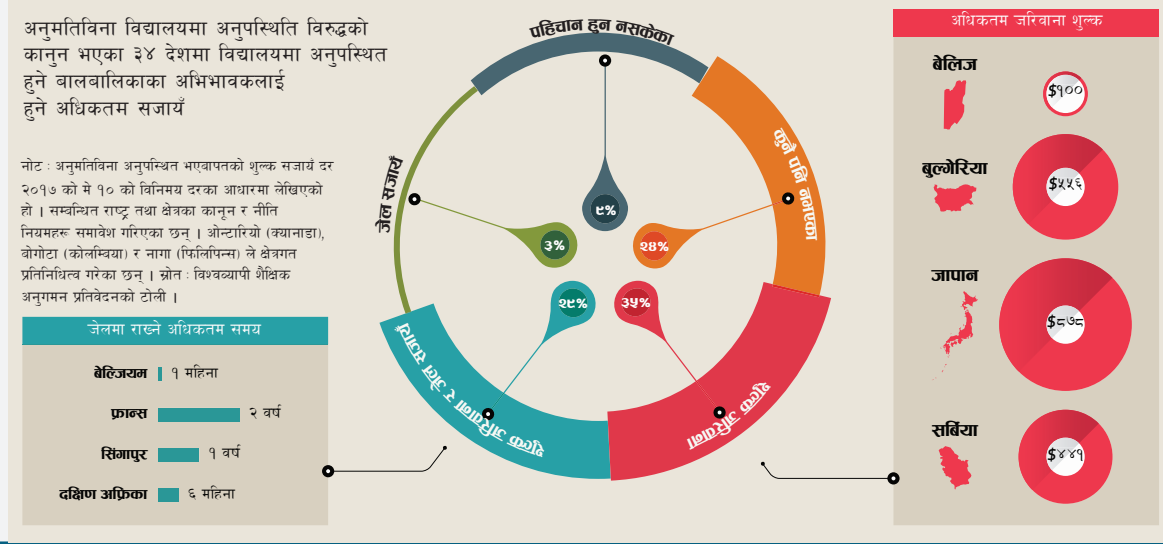
सःशर्त नगद हस्तान्तरण कार्यक्रम गरिब परिवारप्रति लक्षित छन्

सःशर्त नगद हस्तान्तरण कार्यक्रमले अभिभावकले बालबालिकालाई विद्यालय पठाउने शर्तमा गरिब परिवारलाई आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउँछ । ब्राजिल, कोलम्बिया र मेक्सिको लगायतका ल्याटिन अमेरिकी देशहरूमा यस किसिमका नगद हस्तान्तरण कार्यक्रमको प्रारम्भ गरिएको थियो । पछि गएर यस्ता कार्यक्रमलाई मध्यम र न्यून आय भएका एसियाली र सब-सहारा अफ्रिकन देशहरूमा विस्तार गरिएको थियो । युरोप र उत्तर अमेरिकामा सःशर्त नगद हस्तान्तरण कार्यक्रमले नकारात्मक असर पार्छो । सःशर्त नगद हस्तान्तरणलाई जरिवानाका रूपमा लिइएको छ । उदाहरणका लागि रोमानियामा विद्यालयमा विना कारण पटकपटक अनुपस्थित भएमा गरिब परिवारका बालबालिकालाई दिइने सुविधा रोकिन्छ ।

सःशर्त नगद हस्तान्तरण कार्यक्रमले बंगलादेश, कम्बोडिया, निकारागुआ र अन्यत्र पनि विद्यालयमा विशेषगरी बालिकाहरूको उपस्थिति दर बढाएको छ । उच्च आय भएका ३४ ओटा मुलुकहरूमा सःशर्त नगद हस्तान्तरण कार्यक्रमको मूल्याङ्कनले पनि लगभग उस्तै नतिजा देखाएको थियो । यस्तो कार्यक्रम कति प्रभावकारी हुन्छ भन्ने कुरा कार्यक्रमको लक्ष्य, विद्यालयसम्मको सहज पहुँच र नगदको अनुपातमा भर पर्छ । विद्यालयमा उपस्थिति भएबापतको अवसरको मूल्य चुक्ता हुनेगरी नगद उपलब्ध गराइनुपर्छ ।

चित्र ७

अनुमतिविना अनुपस्थित भएमा शुल्क तिराउने चलन बढी छ

सिकाइ वातावरण सुरक्षित बनाउन अभिभावक र शिक्षकको ठूलो भूमिका हुन्छ

सिकनका लागि बालबालिका र किशोरकिशोरीहरूमा आफू सुरक्षित भएको र सिकाइमा सहयोग प्राप्त गरेको महसुस हुनु आवश्यक छ । विद्यार्थीहरू सुरक्षित र सहयोगी वातावरण निर्माण गर्ने सक्रिय साभेदार भएका हुनाले उनीहरूमा आफ्ना व्यवहारले अरूको सुरक्षा र सहयोगको अधिकार हनन् नगर्ने जिम्मेवारी हुन्छ ।

विद्यालयहरूले सबैलाई असल व्यवहार गर्न आवश्यक पर्ने अनुशासनका नियमहरू विद्यार्थीलाई सिकाउने क्रम बढाउँदै लगेका छन् । यी नियम विद्यालयमा हुने हिंसा न्यूनीकरणका लागि प्रभावकारी देखिएका छन् । मुख्यतः युरोप र उत्तर अमेरिकामा कार्यान्वयन गरिएको यो विधि सिङ्गापुर लगायतका एसियाली देशहरूमा पनि प्रयोग गरिएको छ ।

“ विद्यार्थीहरूलाई अस्वस्थ व्यवहार गर्दा पालना गर्नुपर्ने अनुशासनका नियमहरू सिकाउँदा यसले विद्यालयमा हुने हिंसा न्यूनीकरणमा प्रभावकारी भूमिका खेलेको पाइयो ”

विद्यार्थीका लागि नियमहरू र अनुशासनका मापदण्डहरू स्पष्ट हुनुपर्छ र तिनीहरूमा एकरूपता हुनुपर्छ । यसका साथै, अभिभावक बैठक र अभिभावकलाई दिइने तालिमले पनि विद्यालयमा हुने हिंसाका घटना न्यूनीकरणमा ठूलो भूमिका खेलेका हुन्छन् । अभिभावकले आफ्ना छोराछोरीलाई तिनका साथीसंगीसंग असल सम्बन्ध राख्न प्रत्यक्ष सघाउन सक्छन् । उदाहरणका लागि, उनीहरूले छोराछोरीलाई साथीसंगीसंग असल सम्बन्ध निर्माण गर्ने सीप सिकाउन सक्छन् । उनीहरूले छोराछोरीलाई अप्रत्यक्ष रूपमा पनि सहयोग गर्छन् । जस्तै, अभिभावकले सकारात्मक अभिवृत्ति देखाएमा यसको अप्रत्यक्ष असल बालबालिकामा पर्छ र उनीहरू पनि साथीसंगीसंग सकारात्मक बन्छन् ।

अमेरिकामा बालबालिकालाई अनावश्यक आलोचना गर्ने, उनीहरूमाथि अनावश्यक नियम लादने, बालबालिकालाई नराप्ती व्यवहार गर्ने र एकअर्काप्रति हिंस्रक बाबुआमा भएको घरको वातावरणमा हुर्केका बालबालिका विद्यालयमा बुलिङको सिकार भएको अर्थात् साथीभाईबाट हेपिएको पाइएको छ । इजिप्ट, मोरक्को र ट्युनिसियामा गरिएको अध्ययनले बालबालिकालाई अभिभावकको प्रोत्साहन तथा भावनात्मक सहयोग भएमा र अभिभावक र बालबालिकाबीच खुला संवाद भएमा त्यस्ता बालबालिकालाई साथीभाईले हेप्ने सम्भावना न्यून हुने देखाएको छ ।

जवाफदेही अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरू

अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू पूरा गर्न विभिन्न देशहरूलाई परिचालन र सहयोग गर्छन् । तर, तिनीहरूलाई जवाफदेही बनाइराख्न कठिन हुन्छ । तिनीहरू विभिन्न सरोकारवालाप्रति जिम्मेवार हुनु यसको एउटा कारण हो । उदाहरणका लागि, संयुक्त राष्ट्रसंघ यसका सदस्य राष्ट्र र ती सदस्य राष्ट्रले अधिकार हनन् गरेका तिनका नागरिक दुवैप्रति जवाफदेही हुन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूले साभा लक्ष्य निर्धारणमा सहयोग गर्छन्

अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूले सदस्य राष्ट्र र अन्य सरोकारवालालाई साभा शैक्षिक लक्ष्य निर्धारण गर्न र तिनका कार्यान्वयनका लागि उचित संयन्त्र स्थापना गर्न सहयोग गर्नुपर्छ । यिनीहरूले शैक्षिक मुद्दाहरू उठाउँदा र विविध मुद्दाहरूमा सहमति गर्दा विभिन्न विचार र भावना समेट्ने गरी जवाफदेही हुनुपर्छ । तथापि, दिगो विकास लक्ष्यहरूका सन्दर्भमा भने विविध विचारहरू समेट्नाले लक्ष्यहरू जटिल बनेका छन्, प्राथमिकीकरण स्पष्ट हुन सकेको छैन र अनुगमन सापेक्षिक रूपमा कमजोर बनेको छ । दिगो विकास लक्ष्यको मूल दस्तावेजमा 'जवाफदेहिता' भन्ने छँदै छैन ।

को केका लागि जिम्मेवार छ भन्ने स्पष्ट किटान नभएकाले प्रतिबद्धता पूरा नगर्ने देश र अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरू दुवैमा जवाफदेहिताको रिक्तता छ । सबैका लागि शिक्षाको समन्वय संयन्त्रको मूल्याङ्कनले साभेदार राष्ट्र र निकायका भूमिका स्पष्ट नभएको र संयन्त्र जवाफदेही नभएको यथार्थता उजागर गरेको छ । भूमिका धेरै र एजेन्डाहरूमा प्रतिस्पर्धाका कारणबाट यस्तो अवस्था आएको थियो । जसले गर्दा जिम्मेवारीहरू स्पष्ट हुन सकेनन् । फलस्वरूप, कुनै पनि निकायलाई जवाफदेही बनाउन कठिन भयो । सङ्गठनहरूलाई जवाफदेही बनाइराख्न स्रोतको आवश्यक पर्छ । स्रोत सधैं पर्याप्त नहुन सक्छ ।

“

दिगो विकास लक्ष्यहरूका सन्दर्भमा भने विविध विचारहरू समेट्नाले लक्ष्यहरू जटिल बनेका छन् प्राथमिकीकरण स्पष्ट हुन सकेको छैन र अनुगमन सापेक्षिक रूपमा कमजोर बनेको छ

”

लक्ष्य निर्धारण र प्राप्तिका लागि सहजीकरण गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूको जिम्मेवारी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कमजोर भए पनि क्षेत्रीय तहमा अवस्था फरक हुनसक्छ । युरोपमा शिक्षा र तालिम-२०२० (ET 2020) को रणनीतिक कार्यढाँचाले शिक्षालाई समग्र विकास रणनीतिको एउटा अङ्गका रूपमा लिन्छ । युरोपेली संघले यसका संस्थागत संरचनाहरूलाई कार्य प्रत्यायोजनका लागि प्रयोग गर्छ । युरोपेली आयोगले निर्धारित लक्ष्यहरू र मापदण्डका आधारमा विभिन्न देशहरूले गरेको प्रगतिको वार्षिक प्रतिवेदन तयार पार्छ र युरोपेली परिषद्सँग मिली सहयोगमार्फत् उपयुक्त ढङ्गले सामना गरिएका साभा चुनौतीहरू र प्राथमिकताहरू समेटेर प्रत्येक ५ वर्षमा एउटा

प्रतिवेदन बुझाउँछ । तर, संस्थागत तथा कार्य क्षमता बलियो भए पनि समन्वयात्मक कार्यहरूप्रतिको जवाफदेहितामा एकरूपता आउन सकेको छैन ।

अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरू मापदण्ड निर्धारणमा पारदर्शी हुनुपर्छ

समन्वय, सहमति र समतामा सहयोग गर्ने हेतुले अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूले औपचारिक शिक्षाका मापदण्ड निर्धारण गरेका हुन्छन् । दिगो विकास लक्ष्यका सूचकअनुसारका कार्यढाँचाको विकास एउटा उदाहरण हो । यद्यपि, यो कार्यढाँचामाथि थप परामर्श भइरहेको छ । अर्को उदाहरण बोलोग्ना प्रक्रिया हो, जसले गतिशीलताको सहजीकरण गर्नका लागि योग्यता ढाँचा, मान्यता प्रणाली, गुणस्तर निर्धारण मापदण्ड र कार्यान्वयनका माध्यमहरू समान भएका ४८ ओटा देशहरूलाई जोड्दै एउटा

युरोपेली उच्च शिक्षा क्षेत्र अर्थात् युरोपियन हाइअर एजुकेशन एरियाको स्थापना गर्‍यो । राष्ट्रिय स्तरमा जबरजस्ती कार्यान्वयन गर्न नलगाई पनि जवाफदेहिता संयन्त्र उपलब्ध गराएको भन्दै यसको प्रशंसा गरिएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूले औपचारिक प्रक्रियाभन्दा बाहिर निर्माण गरेका शैक्षिक मापदण्डहरू (जस्तै, सिकाइका मापदण्डहरू) को प्रचारप्रसार को काम पनि गरेका छन् । आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठन (OECD) को अन्तर्राष्ट्रिय विद्यार्थी मूल्याङ्कन कार्यक्रम (PISA) ले शैक्षिक उपलब्धिलाई लक्षित गरी शैक्षिक नीति निर्माण गर्न थालेको छ । तर, आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठनमा आबद्ध नभएका देशहरू अर्थात् आफ्नो जवाफदेहिता नभएका देशहरूको शिक्षा प्रणालीलाई पनि प्रभावित पारेको भन्दै यसको आलोचना गरिएको छ ।

दाताहरूलाई सहयोग प्रतिबद्धताप्रति जवाफदेही बनाइनुपर्छ

अधिकांश दातृ संस्थाहरूले आर्थिक र प्राविधिक सहायता गरी गरिब देशहरूको शिक्षा प्रणालीमा सुधार गर्ने उद्देश्य बोकेका हुन्छन् । दातृ निकायहरू दातृ मुलुकका नागरिक र सहायता प्राप्त गर्ने दुवैप्रति जवाफदेही हुनुपर्छ । यी दुवैप्रति उनीहरूको उत्तिकै जिम्मेवारी हुन्छ ।

दाताहरूलाई उनीहरूको सहायता प्रतिबद्धताप्रति जवाफदेही बनाउने संयन्त्र छैन । सन् २०१५ मा आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठन (OECD) को विकास सहायता समितिका २८ सदस्य देशहरूमध्ये ६ ओटाले मात्र राष्ट्रिय आम्दानीको ०.७ प्रतिशत सहायताका लागि छुट्याउने भनी गरेको प्रतिबद्धता पूरा गरे । दातृ संस्थाहरूलाई प्रतिबद्धता अनुसारको सहयोगका लागि आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठनको पियर रिभ्यु जस्ता औपचारिक संयन्त्र, सञ्चार माध्यम र गैरसरकारी संस्था जस्ता अनौपचारिक संयन्त्रमार्फत् जवाफदेही बनाइन्छ ।

“

सन् २०१० र २०१५ का बीचमा अनुमानित सहायता घट्यो र समावेशीपनसँग सम्बन्धित पारस्परिक जवाफदेहिताका शर्त पूरा भएनन्

”

सहायताको परिमाणले मात्र कुनै अर्थ राख्दैन, यसको प्रभावकारिताले पनि अर्थ राख्छ । विकास सहयोगको प्रभावकारिताका लागि विश्वव्यापी साभेदारीले विकास साभेदारका क्रियाकलापको अनुगमन गर्छ । यसको सन् २०१६ को अनुगमन प्रतिवेदनले सहायता रिपोर्टिङको पारदर्शितामा सामान्य सुधार भएको देखायो । तथापि, सन् २०१० र २०१५ का बीचमा अनुमानित सहायता घट्यो र समावेशीपनसँग सम्बन्धित पारस्परिक जवाफदेहिताका शर्त पूरा भएनन् । अनुगमनका प्रक्रियामा भएका सुधारले न त सहायताको परिमाणमा वृद्धि गरेका छन् न त अति आवश्यकता भएका देशहरूलाई लक्षित गर्ने कुरामा सुधार गरेका छन् । यद्यपि, यी प्रक्रिया पनि नहुने हो भने सामूहिक रेकर्ड कस्तो हुन्थ्यो होला भन्न कठिन छ ।

बहुपक्षीय दाताहरूले कूल शिक्षा सहायताको एक तिहाइ जति रकम व्यहोर्छन् । नागरिकलाई असर गर्ने नीतिगत निर्णय प्रजातान्त्रिक प्रक्रियाबाट नभएको भन्दै गैरसरकारी संस्थाहरूले चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । विश्वमा शिक्षामा सबैभन्दा बढी सहायता गर्ने संस्था विश्व बैङ्क हो । सन् २०१५ को समीक्षापश्चात् यसले विकासशील देशहरूको मत प्रतिनिधित्व ५० प्रतिशत भन्दा माथि हुनुपर्ने अपेक्षा गरेको छ ।

नतिजाका आधारमा गरिने सहायताले प्रभावकारिता र जवाफदेहिता सुनिश्चित नहुन सक्छ

सहायता प्रभावकारिता सम्बन्धी सन् २००५ को पेरिस घोषणापत्र दाता र साभेदार राष्ट्रका नागरिक र व्यवस्थापिकाप्रति जवाफदेहिता बढाउने एउटा प्रयास थियो । सो घोषणापत्रका प्रतिबद्धताहरूमध्ये एउटा प्रतिबद्धता नतिजाका आधारमा सहायताको व्यवस्थापन गर्ने थियो । 'नतिजाका आधारमा सहायता' सो प्रयत्नको एउटा अंश हो, जसले सिद्धान्ततः प्रापकलाई बढी स्वायत्तता दिन्छ र यसले अन्य प्रक्रिया अवलम्बन गरिरहनुपर्ने भन्नेटबाट छुटकारा दिन्छ । तर, वास्तविक अभ्यासमा भने यी कुरा लागू गर्न गाह्रो छ ।

नतिजामा आधारित कार्यक्रमहरू उपलब्धि र प्रभावतर्फ लक्षित हुन्छन् । यिनीहरूमा सहायतालाई नीतिगत प्रावधानअनुरूप बनाउनुपर्ने यस अघिका शर्तजस्ता हुँदैनन् । विश्व बैङ्कको नतिजाका-लागि-वित्तीय व्यवस्थापन कार्यक्रमले सहयोग भुक्तानीलाई

सिधै नतिजासंग जोड्छ । गणतन्त्र तान्जानियाको 'बिग रिजल्ट्स नाउ इन एजुकेसन' कार्यक्रम यसको एउटा उदाहरण हो । यसमा शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात र पठन सीप सुधारका सूचकतर्फ भएको प्रगतिका आधारमा सहायता निर्धारण गरिएको थियो ।

“

नतिजाका आधारमा दिइने सहायताका सूचकहरू दीर्घकालीन लक्ष्यअनुरूप बनाउनुपर्छ र समतालाई प्राथमिकता दिनुपर्छ

”

कतिपय कार्यक्रमले शैक्षिक सेवा प्रवाहका लागि गैरसरकारी संस्थाहरूसँग सम्भौता गर्छन् । दाताले प्रति विद्यार्थी सेवा प्रवाह मूल्य व्यहोर्छन् र कहिलेकाहीँ प्रोत्साहनस्वरूप पनि सहायता भुक्तानी गर्छन् । चुनौती कोषहरूले सङ्गठनहरूलाई सहायता रकम विनियोजनका लागि प्रतिस्पर्धी बनाउँछन् । यसको लक्ष्य सेवा प्रवाहकर्ताको जवाफदेहिता सुदृढ बनाउनु हो । यसको शिक्षामा रहेका ठूला उदाहरणहरूमध्ये एउटा उदाहरण बेलायती अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभागको बालिका शिक्षा चुनौती कोष हो ।

कतिपय त्यस्ता कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कन गरिएको छ । प्रक्रिया मूल्याङ्कनले 'नतिजामुखी कार्यक्रम' समावेश गरेका छन्, जसबाट के पत्ता लाग्यो भने अपेक्षा गरेभन्दा विपरीत धेरैजसो उपलब्धिहरू नतिजाभन्दा पनि संस्थागत तहमा हासिल भए । यसका अलावा, प्रभाव मूल्याङ्कनले नतिजामा आधारित कार्यक्रमका कारण परिवर्तन आएको भन्ने खालका चुनौतीको सामना गर्नुपरेको छ । यसको आंशिक कारण के हो भने धेरैजसो कार्यक्रमले विभिन्न स्तरका नतिजा ल्याउने लक्ष्य लिएका छन् र यसले भुक्तानी विधिको असरका सम्बन्धमा निष्कर्ष निकाल्ने प्रयत्नलाई जटिल बनाएको छ । अन्त्यमा, तथ्याङ्क उपलब्ध गराउन र नतिजा देखिन पनि समय लाग्छ । अहिले दाताहरूले तथ्यगत प्रमाणका लागि लगानी गरिरहेका छन् ।

हालका प्रमाणहरूले केही प्रश्नहरू उब्जाएका छन् । बाह्य प्रेरणाले स्वतःस्फुर्त आन्तरिक उत्प्रेरणा घटाउँछ । सहायता दर अनिश्चित हुने भएकाले प्रापकले पनि जोखिमको अनुमान गर्छन् । यसले सहायताको औचित्य केही हदसम्म कमजोर बनाउँछ । दाताहरूलाई नतिजामा आधारित कार्यक्रममार्फत् नयाँ उपायहरूको खोजी गर्ने स्वतन्त्रता दिँदा प्रभावकारिता बढ्ने अपेक्षा गरिन्छ, तर यदि नतिजा सुनिश्चित गरेर मात्र सहयोग रकम भुक्तानी गर्नुपरेमा उनीहरूले एकपटक प्रमाणित भइसकेका विधिहरू परिवर्तन गर्न चाहँदैनन् ।

मापनयोग्य र कम खर्चमा मूल्याङ्कन गर्न सकिने सूचकहरूको विकास गर्न गाह्रो छ । सूचकलाई दीर्घकालीन लक्ष्यसंग पनि मिलाउनुपर्छ । समता मापन गर्न नसक्ने सूचकले गर्दा अप्रत्यक्ष रूपमा सुविधासम्पन्न समूह नै लाभान्वित हुन्छन् ।

यसका अतिरिक्त, नतिजामा आधारित सहायताप्रति देशहरूले अपनत्व महसुस गर्दैनन् किनभने यो विधि दाता देशहरूले सुरु गरेका हुन् र यो विधि सहायता प्राप्त गर्ने देशको प्रणालीसंग मिल्ने खालको हुँदैन । दाताहरूले प्रायःजसो गैरसरकारी सेवाप्रदायक को पक्षपोषण गर्छन् र सार्वजनिक क्षेत्रको क्षमता विकासमा लगानी गर्न रुचि राख्दैनन् । उपलब्धिका आधारमा गरिने सहायता रकम भुक्तानीले स्रोत प्रवाहको आकलन गर्न गाह्रो हुन्छ । यो विधि सबैभन्दा राम्रो त्यहाँ हुन्छ जहाँ यो सबभन्दा कम आवश्यक हुन्छ अर्थात् स्पष्ट लक्ष्य र उद्देश्य भएका र जोखिम लिनसक्ने शिक्षा प्रणाली भएका देशहरूमा यो बढी उपयोगी हुन्छ ।

जवाफदेही निजी तथा नाफामूलक संस्थाहरू

निजी तथा नाफामूलक संस्थाहरूले खाजा खुवाउने र शैक्षिक सामग्री वितरण गर्ने जस्ता शिक्षाका मुख्य र सहायक दुवै सेवाहरू उपलब्ध गराउँछन् । शिक्षामा नाफामुखी संस्थाको पनि प्रभाव हुने भएकाले उनीहरूलाई पनि प्रभावकारी ढङ्गले जवाफदेही बनाइराख्नु पर्दछ ।

विद्यालयमा खाजा कार्यक्रमको प्रभावकारिताका लागि सरकारको अनुगमन आवश्यक पर्छ

विद्यालय खाजा कार्यक्रम विश्वमा व्यापक रूपमा उपलब्ध गराइने सामाजिक संरक्षणको एउटा स्वरूप हो । हरेक ५ जना बालबालिकामा १ जनाले दैनिक रूपमा विद्यालयमा खाजा खान्छन् । कैयौं देशहरूमा खाजा कार्यक्रम आंशिक वा पूर्ण रूपमा निजी कम्पनीहरूलाई ठेक्का दिइएको हुन्छ । विद्यालयमा खाजा कार्यक्रमको प्रभावकारी सञ्चालनार्थ निजी क्षेत्रलाई दिइने ठेक्काका लागि सरकार र निजी संस्थाको जिम्मेवारी स्पष्ट तोकनुपर्छ, पारदर्शिता सुनिश्चित गर्नुपर्छ र पर्याप्त लगानी आवश्यक पर्छ ।

“

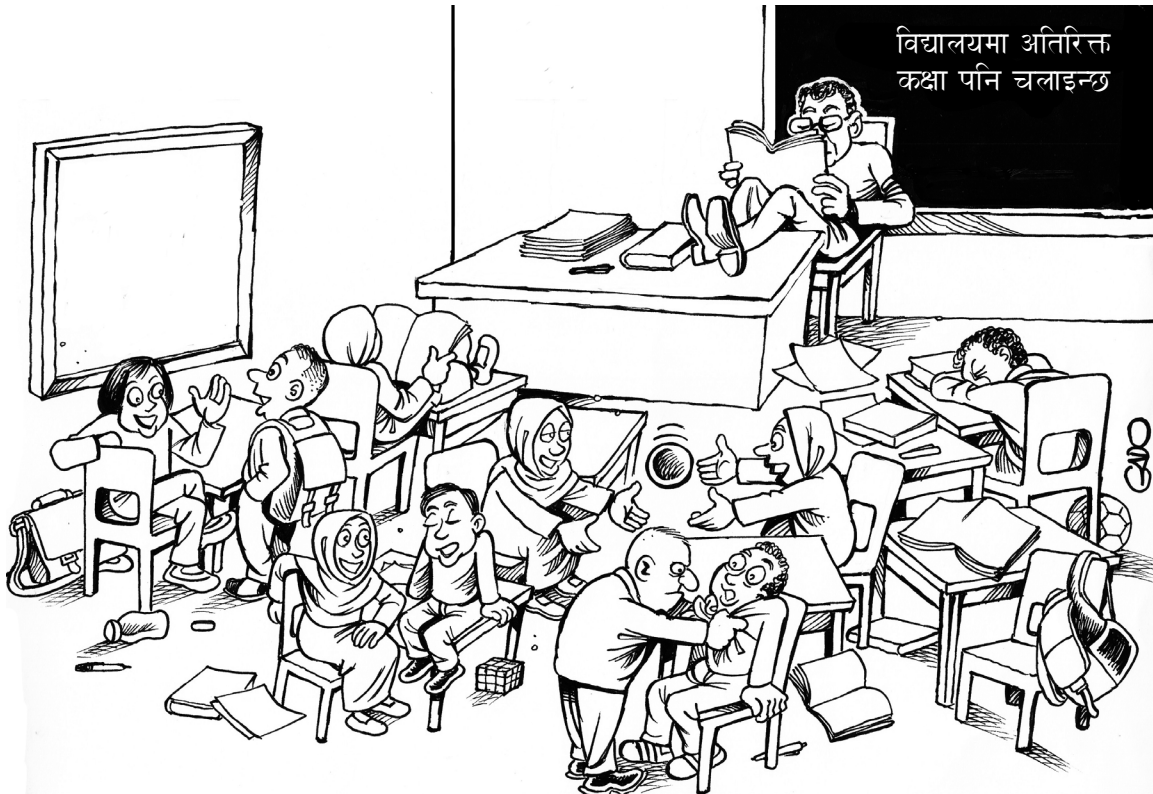
कतिपय देशहरूमा खाजा कार्यक्रम आंशिक वा पूर्ण रूपमा निजी कम्पनीहरूलाई ठेक्का दिइएको हुन्छ

”

प्रभावकारी सरकारी अनुगमनले आवश्यक व्यक्तिले खाजा खान पाएको सुनिश्चित गर्न सहयोग पुग्छ । चिली र घानाका विद्यालयमा खाजाको आपूर्तिको जिम्मा पूर्ण रूपमा निजी तथा नाफामुखी संस्थाहरूलाई ठेक्कामा दिइन्छ । तर, चिलीमा पोषण कार्यक्रमको अनुगमन राम्रो गरिन्छ र यो कार्यक्रम गरिब विद्यार्थीप्रति लक्षित छ । घानामा सो कार्यक्रम उपयुक्त किसिमले गरिब समुदायप्रति लक्षित छैन । राजनीतिक हस्तक्षेप व्यापक छ । अनुगमनका लागि सरकारी लगानी पर्याप्त छैन ।

निजी ट्युसनले शैक्षिक समतामा असर पर्छ

निजी ट्युसन एउटा विश्वव्यापी लहर हो । अजरबैजान, चीन र स्पेनजस्ता देशहरूमा गरिएको सर्वेक्षणमा सामेल माध्यमिक विद्यालयका कम्तीमा आधाजसो विद्यार्थीहरूले निजी ट्युसन पढेको पाइयो । गणतन्त्र कोरियाका प्राथमिक तहका अनुमानित ८१ प्रतिशत विद्यार्थी र माध्यमिक तहका ५६ प्रतिशत विद्यार्थीले सन् २०१४ मा निजी ट्युसन पढेका थिए । निजी ट्युसनका

“

निजी ट्युसनका लागि सन् २०२२ सम्ममा विश्वमा २२७ अर्ब अमेरिकी डलरभन्दा बढी खर्च हुने अनुमान गरिएको छ । निजी ट्युसनले विद्यार्थीमा तनाव बढाउँछ र परिवारलाई थप आर्थिक भार थोपार्छ ।

उपभोक्ताहरूलाई जानकारी दिएर र मापदण्डको विकासका लागि विद्यालयसंग साभेदारी गरी तथा शिक्षकका संघसङ्गठनसँग सहकार्य गरी सरकारले जवाफदेहिता प्रवर्द्धन गर्छ । हडकडमा ट्युसन सेन्टर खोल्न अनुमति लिनैपर्छ र सेवाग्राहीलाई जानकारी दिनैपर्ने हुन्छ । यस्तो कार्यले दर्ता भएका ट्युसन सेन्टरहरूको अनलाइन सूची उपलब्ध हुने र दर्ता नगरी सञ्चालन भएका सेन्टरलाई कारवाही प्रक्रियामा सहजता ल्याई पारदर्शिताको प्रवर्द्धन गर्छ ।

”

शिक्षकलाई निजी ट्युसन पढाउन अनुमति दिँदा स्वार्थ बाभिन्छ । नेपालमा शिक्षकहरूले निजी ट्युसनको माग बढाउन विद्यालयमा थोरै विषयवस्तु मात्र पढाएको पाइयो । तथापि, धेरैजसो शिक्षकले तलब कम भएको कारण र विद्यालयमा शिक्षण अवधि अपुग भएको कारण निजी ट्युसन पढाउँछन् । कतिपय देशहरूमा शिक्षकलाई निजी ट्युसन पढाउन बन्देज लगाउने कानून पनि छन् । जर्जियाको सन् २०१० मा निर्माण गरिएको शिक्षकको पेशागत आचारसंहिताले आफ्ना विद्यार्थीलाई निजी ट्युसन पढाउन रोक लगाएको छ भने जापानले पूर्णकालीन शिक्षकलाई निजी ट्युसन पढाउन निषेध गरेको छ । यसका विपरीत उज्बेकिस्तानका शिक्षकहरूले आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई ट्युसन पढाउन पाउँछन् ।

सरकार र नागरिक समाजले शिक्षण सामग्री प्रदायकलाई जवाफदेही बनाउनुपर्छ

धेरैजसो देशले प्रकाशन तथा वितरण खर्च कम गर्न निजी क्षेत्रलाई परिचालन गर्छन् । कतिपय सार्वजनिक निजी साभेदारी प्रयास लागत प्रभावकारी भएका छन् । युगान्डामा एउटा सार्वजनिक निजी साभेदारीबाट पाठ्यपुस्तकको मूल्य दुई तिहाइले घटेको थियो ।

जिम्मेवारी स्पष्ट तोकिएमा, सञ्चार माध्यमको व्यापक प्रयोग भएमा, सरकारले प्रतिबद्धता जाहेर गरेमा र सामाजिक कार्यकलाप सञ्चालन गरेमा पाठ्यपुस्तकको वितरण र विकास प्रक्रियामा थप सुधार गर्न सकिन्छ । फिलिपिन्समा पाठ्यपुस्तकको ठेक्का प्रक्रिया पारदर्शी बनाउन र सन् २००२ देखि २००५ सम्म औसत मूल्य तथा पाठ्यपुस्तकको विकास र वितरण अवधि आधाको कम गर्न सरकारका क्रियाकलाप र नागरिक समाजको संलग्नताले सहयोग गर्‍यो । नागरिक समाजसम्बद्ध संस्थाहरूले पाठ्यपुस्तकका विषयवस्तुको अनुगमनमा पनि सहयोग गर्छन् । टेक्सासमा

“

निजी संस्थाहरू आफ्ना सेयर सदस्यहरूप्रति मात्र उत्तरदायी हुने भएकाले शिक्षाजस्तो सार्वजनिक विषयको वितरणमा नागरिकप्रति निजी संस्थाको जवाफदेहिता के कस्तो हुने भन्नेमा यसले चिन्ता जगाएको छ

”

बजार एकाधिकार भएपछि सरकारले पनि नियन्त्रण गर्न गाह्रो पर्छ

GDO

नागरिक समाजले जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी गलत तथ्यहरू भएका पाठ्यपुस्तकहरूको परिमार्जन गर्न प्रकाशकहरूलाई बाध्य बनाएको थियो ।

निजी संस्थाहरू आफ्ना सेयर सदस्यहरूप्रति मात्र उत्तरदायी हुने भएकाले शिक्षाजस्तो सार्वजनिक विषयको वितरणमा नागरिकप्रति निजी संस्थाको जवाफदेहिता के कस्तो हुने भन्नेमा यसले चासो उत्पन्न गराएको छ । पियर्सन नामक एउटा ठूलो शैक्षिक सेवा कम्पनीलाई शैक्षिक बजारमा एकलौटी राज गर्नबाट रोक्न यसको विरोधमा अभियोग लगाइएको छ । प्रत्युत्तरमा सो कम्पनीले आन्तरिक जवाफदेहिताको पहल सुरु गरेको छ । सन् २०१८ मा सुरु हुने औपचारिक रिपोर्टिङले यसको नतिजा बाहिर ल्याउनेछ ।

विद्यार्थी र विद्यालयबीच प्राविधिक ज्ञान र सीपको अन्तर 'डिजिटल डिभाइड' अन्त्य गर्न विभिन्न देशहरूले ट्याबलेट र ल्यापटप उत्पादन गर्ने निजी कम्पनीहरूसँग साभेदारी गरेका छन् । तथापि, खरिद तथा सम्भौताको कमजोर कार्यान्वयनका कारण थाइल्यान्डमा जस्तै यस्ता प्रयत्नबाट विद्यार्थीले नभई बिक्रेताले मात्र फाइदा लिएका छन् । भारतले 'आकाश' कार्यक्रमका उद्देश्यहरू हासिल नहुँदै सन् २०१५ मा बीचैमा यो कार्यक्रम छोड्यो । यसैबीच डाटावाइन्ड नामक बिक्रेता कम्पनी भने कम मूल्यका ट्याबलेटको निर्माणमा अग्रणी कम्पनी बन्न पुगेको थियो ।

“ ‘डिजिटल डिभाइड’ अन्त्य गर्न विभिन्न देशहरूले ट्याबलेट र ल्यापटप उत्पादन गर्ने निजी कम्पनीहरूसँग साभेदारी गरेका छन् ”

ब्राजिलको अमेजोनास राज्यको
मनाउस नजिकको एउटा
विद्यालयमा पढ्दै गरेका विद्यार्थी

फोटो आभार: विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदन / आन्ड्रेस पास्को

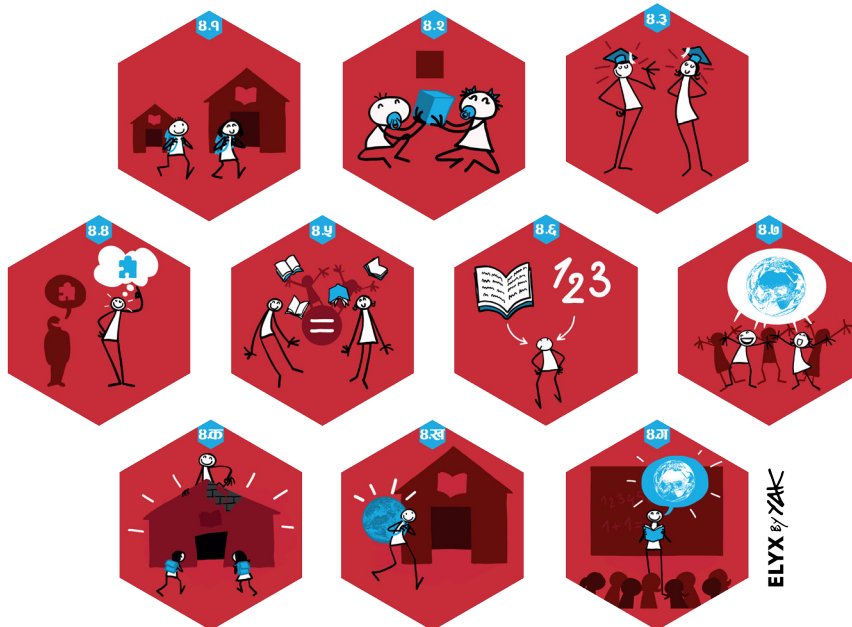
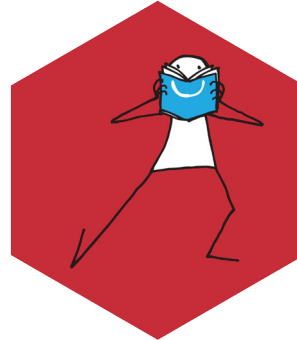
दिगो विकास लक्ष्य ४ को प्रगति अनुगमन

दिगो विकासको एजेन्डाले शिक्षामा अनुगमनको एउटा नयाँ कार्यढाँचा प्रारम्भ गरेको छ । यसले सही अर्थमा विश्वव्यापी बन्ने, लक्ष्यहरू पूरा गर्ने र शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीलाई परम्परागत घेराबाट बाहिर निकाल्ने उद्देश्य राखेको छ । शिक्षाको विश्वव्यापी अनुगमन प्रतिवेदन २०१६ मा उल्लेख भए अनुसार अभैपनि यसले मूल शिक्षा र विशेषगरी दिगो विकाससँग सम्बन्धित जीवनपर्यन्त सिकाइका प्रश्नहरूको खासै सम्बोधन गर्न सकेको छैन ।

त्यसो भए पनि, नयाँ अनुगमनको जोड भने समता, गुणस्तर र सिकाइका मापदण्डहरूको निर्धारण र उपयुक्त साधनहरूको परिचालनका सम्बन्धमा भने महत्वाकांक्षी छ । विभिन्न देशलाई सहभागी गराउने र त्यसको समन्वय गर्ने कार्य भने निकै जटिल विषय हो । तथ्याङ्क संकलन र अनुसन्धानजस्ता सार्वजनिक क्षेत्रमा गरिने लगानीमा उल्लेख्य बाधा अड्चनहरू रहिआएको अहिलेको जमानामा यो कार्य त्यति सजिलो छैन ।

केही संस्थागत आधारहरू खडा गरिएका छन् । यसको बलियो उदाहरण 'युनेस्को इन्स्टिच्युट फर स्ट्याटिस्टिक्स'मा सचिवालय रहेको दिगो विकास लक्ष्य ४ – शिक्षा २०३० का सूचकहरूका सम्बन्धमा प्राविधिक सहयोग समूहको गठन हो । यसले सूचकहरूका परिभाषाका सम्बन्धमा समान धारणा निर्माण गर्ने र सो प्रक्रियामा राष्ट्रिय अपनत्व विकास गर्ने लक्ष्य लिएको छ । अभै पनि सबै सूचकहरूलाई राम्ररी परिभाषित गर्न र अनुगमनमा सुधार ल्याउन अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले थप लगानी गर्नु आवश्यक छ ।

लक्ष्य ४ सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गरौं १० वटा लक्ष्यहरू

ELYX by YAK

प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षा

लक्ष्य ४.१ का लागि तय गरिएको विश्वव्यापी सूचक बालबालिकाले प्रारम्भिक कक्षा, प्राथमिक तहको अन्त्य र निम्न माध्यमिक तहको अन्त्यमा पठन सीप र गणितीय सीपमा हासिल गर्ने दक्षताको मापक हो । हालसम्म पनि त्यस्तो दक्षता मापनका लागि विश्वव्यापी मापदण्ड छैन । यद्यपि, सिकाइ अनुगमनका लागि युनेस्को इन्स्टिच्युट फर स्ट्याटिस्टिक्सको संयोजकत्वमा यस दिशातर्फ हालसालै विभिन्न प्रयासहरू भएका छन् ।

“

२०१७ सम्ममा क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रिय परीक्षणहरूमा सहभागी भएका २५ प्रतिशतदेखि ३८ प्रतिशतसम्म देशहरूले मात्र विश्वव्यापी सूचकका लागि तथ्याङ्क दिएका छन्”

”

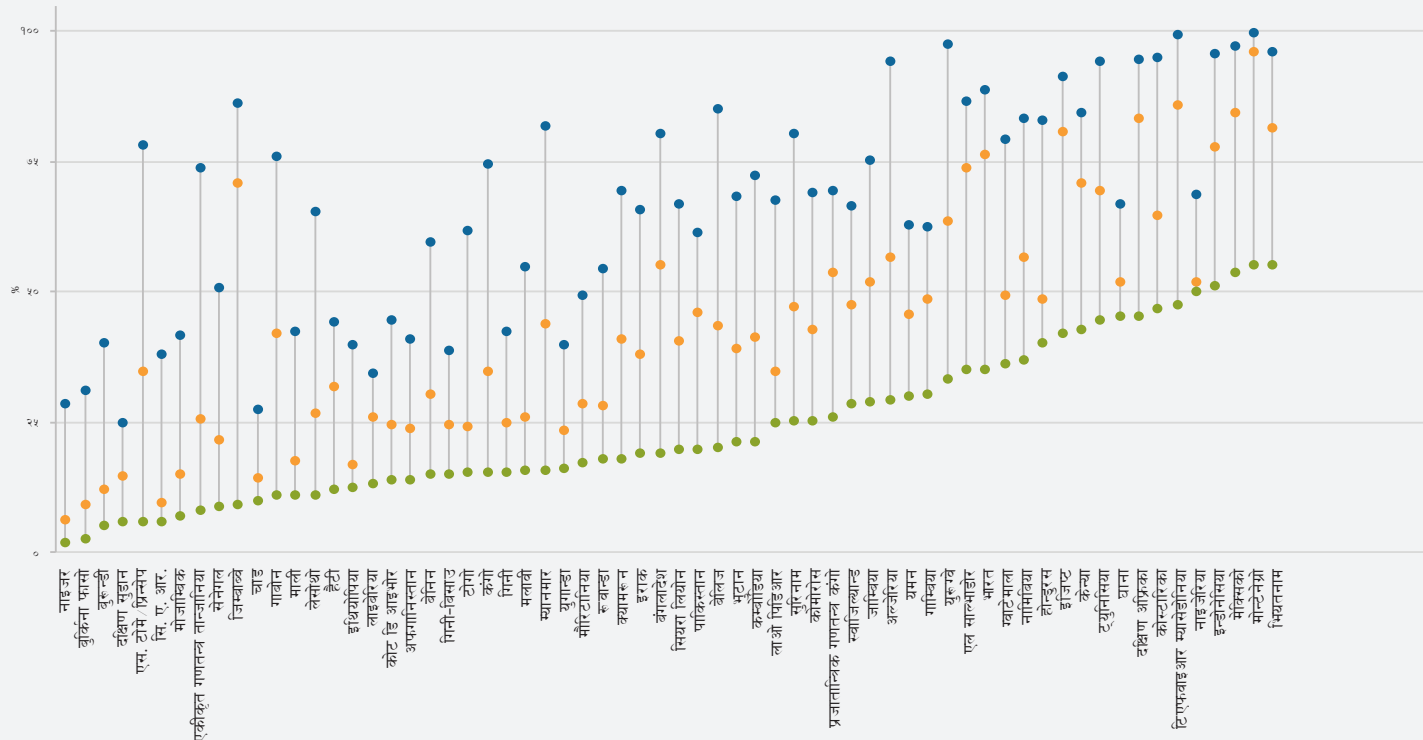
लगभग आधाजति देशहरूले प्राथमिक तह र निम्न माध्यमिक तहको अन्त्यमा पठन सीप र गणितीय सीपको मापनका लागि राष्ट्रिय स्तरमा परीक्षा लिन्छन् । तथापि, २०१७ सम्ममा, क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रिय परीक्षणहरूमा सहभागी भएका २५ प्रतिशतदेखि ३८ प्रतिशतसम्म देशहरूले मात्र विश्वव्यापी सूचकका लागि तथ्याङ्क दिएका छन् । यसका अलावा, प्रत्येक सर्वेक्षणले परिभाषित गरे अनुसार सक्षमताका तहहरूका आधारमा नतिजा निकालिएका छन् । तर ती नतिजाहरू तुलना गर्न मिल्ने खालका छैनन् ।

दिगो विकास लक्ष्य ४ प्रति प्रतिबद्धता जनाएका तथा विश्वको आधाभन्दा बढी जनसङ्ख्या समेट्ने न्यून र मध्यम आय भएका

चित्र ८

भन्डै आधाजसो देशहरूमा दुईजनामा एकजनाभन्दा कम युवाले मात्र माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गर्छन्

छनौट गरिएका देशहरूमा २०१०-२०१५ मा विभिन्न तह पूरा गर्ने दर

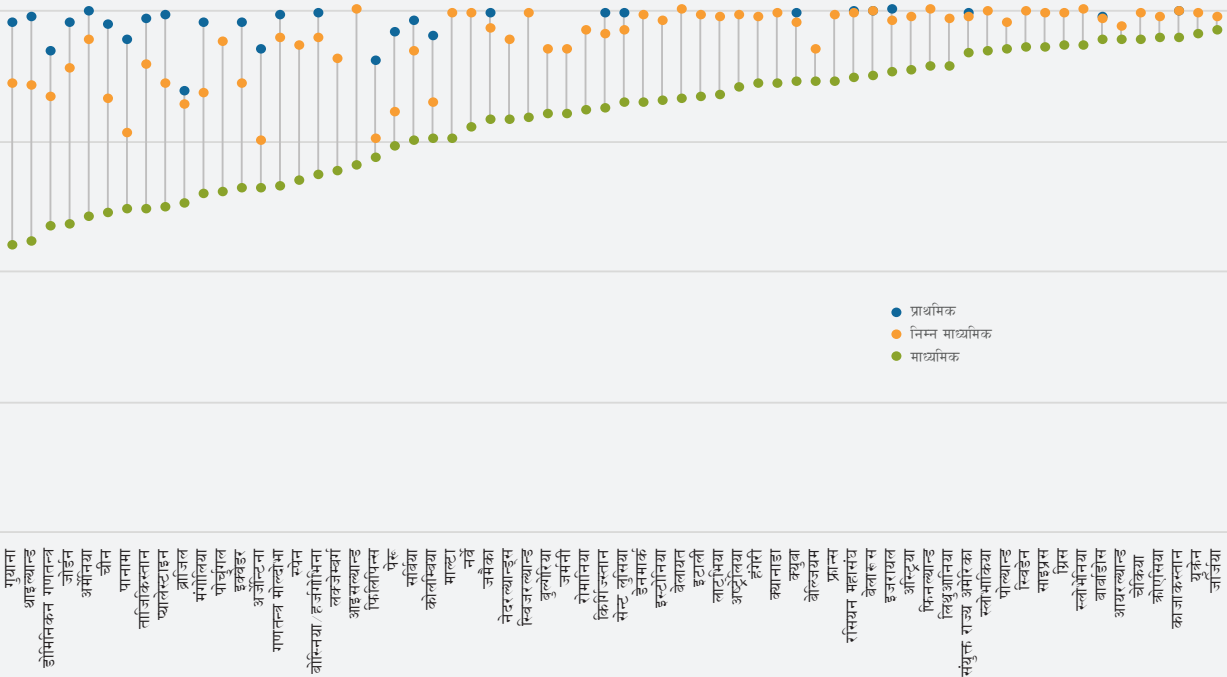
स्रोत : घरघुरी सर्वेक्षण प्रयोग गरी विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनको टोलीले गरेको विश्लेषण

देशहरूको साभा मञ्च इ९ समूह (E9 group) मा आवद्ध देशहरूले सिकाइ उपलब्धिको विश्वव्यापी रिपोर्टिङमा मूख्य भूमिका खेलेका छन् । तिनीहरूमध्ये ब्राजिल, इजिप्ट, इन्डोनेसिया र मेक्सिकोले शिक्षाका ३ ओटा तहको तथ्याङ्क उपलब्ध गराउँदै आएका छन् भने बङ्गलादेश, चीन, भारत, नाइजेरिया र पाकिस्तानले उक्त सूचकका लागि कुनै पनि तहको तथ्याङ्क दिएका छैनन् । तसर्थ, यी ९ ओटै देशहरूले कि त अन्तरदेशीय सर्वेक्षणमा भाग लिनुपर्छ कि भने गुणस्तरका मापदण्डहरू पूरा गर्ने गरी आ-आफ्नै राष्ट्रिय परीक्षणहरूका आधारमा रिपोर्टिङ गर्नुपर्छ ।

यी चुनौतीहरू भएता पनि अन्तरदेशीय सिकाइ परीक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कले धेरै देशहरूमा विशेषगरी न्यून र मध्यम आय भएका देशहरूमा अधिकांश विद्यार्थीले सक्षमताको न्यूनतम तह पनि हासिल गर्न नसकेको देखाएका छन् । गणित विषयमा चाड, कुवेत र निकारागुआमा प्राथमिक शिक्षाको अन्त्यमा र अल्जेरिया, इन्डोनेसिया र पहिलेको युगोस्लाभ म्यासेडोनिया गणतन्त्रमा निम्न माध्यमिक शिक्षाको अन्त्यमा एक तिहाइ वा सो भन्दा कम विद्यार्थीले न्यूनतम मापदण्ड पूरा गरेको छन् । पढाइमा क्यामरून, कङ्गो र टोगोमा प्राथमिक तहको अन्त्यमा र अल्बानिया, जर्जिया र लेबनानमा निम्न माध्यमिक तहको अन्त्यमा आधाभन्दा कम विद्यार्थीले न्यूनतम मापदण्ड पूरा गरेका छन् ।

यी मापदण्डहरूले सम्बन्धित कक्षाका विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि मापन गर्छन् । विद्यालय छोड्ने र विद्यालयमा कहिल्यै भर्ना नभएका विद्यार्थीले मापदण्ड पूरा गर्न सक्दैनन् भनी मान्ने हो भने न्यूनतम सक्षमताको तहमा पुग्ने विद्यार्थीको प्रतिशत अर्धतल भारेर समायोजन गर्नुपर्ने हुन्छ । सन् २०१५ मा प्राथमिक र माध्यमिक विद्यालय उमेर समूहका २६ करोड ४० लाख बालबालिका र युवाहरू विद्यालय बाहिर थिए । सन् २००० को दशकको सुरुमा यो संख्या घटेकोमा सन् २००८ देखि प्राथमिक तहमा, सन् २०१२ देखि निम्न माध्यमिक तहमा र सन् २०१३ देखि उच्च माध्यमिक तहमा विद्यालय बाहिरका बालबालिकाको संख्या घट्ने दर रोकिएको छ ।

विद्यालय जाँदैमा विद्यालय शिक्षा पूरा हुन्छ भन्ने ग्यारेन्टी हुँदैन । सन् २०१० देखि २०१५ सम्मको घरधुरी सर्वेक्षणको तथ्याङ्क अनुसार विद्यालय तह पूरा गर्ने विश्वव्यापी दर प्राथमिक शिक्षामा ८३ प्रतिशत, निम्न माध्यमिक शिक्षामा ६९ प्रतिशत र उच्च

माध्यमिक शिक्षामा ४५ प्रतिशत थियो । सन् २०१० देखि २०१५ सम्मको अवधिमा १२८ देशहरू (जसले माध्यमिक विद्यालय उमेर समूहका विश्वका ९० प्रतिशत जनसङ्ख्याको प्रतिनिधित्व गर्छन्) बाट प्राप्त तथ्याङ्कका आधारमा ४० देशमा ४ जनामा १ जनाभन्दा कम विद्यार्थीले माध्यमिक शिक्षा पूरा गरेका थिए भने ६० ओटा देशमा २ जनामा १ जनाभन्दा कम विद्यार्थीले माध्यमिक शिक्षा पूरा गरेका थिए । माध्यमिक तह पूरा गर्ने दर कम्तीमा ९० प्रतिशत भएका देशको सङ्ख्या १४ मात्र थियो (चित्र ८) ।

विद्यालय बीचैमा छोड्ने प्रवृत्ति रोक्ने एउटा उपाय भनेको निःशुल्क र अनिवार्य शिक्षाको सुनिश्चितता हो । लगभग ७० प्रतिशत देशमा मात्र कम्तीमा ९ वर्षको अनिवार्य शिक्षाको व्यवस्था छ । तर, सब-सहारा अफ्रिकाका ४० प्रतिशत देशमा मात्र कम्तीमा ९ वर्षको शिक्षा अनिवार्य गराइएको छ । विश्वव्यापी रूपमा ५ ओटामा एउटाभन्दा कम देशले १२ वर्षको निःशुल्क र अनिवार्य शिक्षाको ग्यारेन्टी गरेका छन् । ल्याटिन अमेरिका र क्यारेबियन (४७ प्रतिशत देशहरूमा) तथा ककेसस र मध्य एसिया (३८ प्रतिशत देशहरू) मा यस्तो व्यवस्था भए तापनि न्यून आय भएका देशमा यस्तो प्रावधान छैन ।

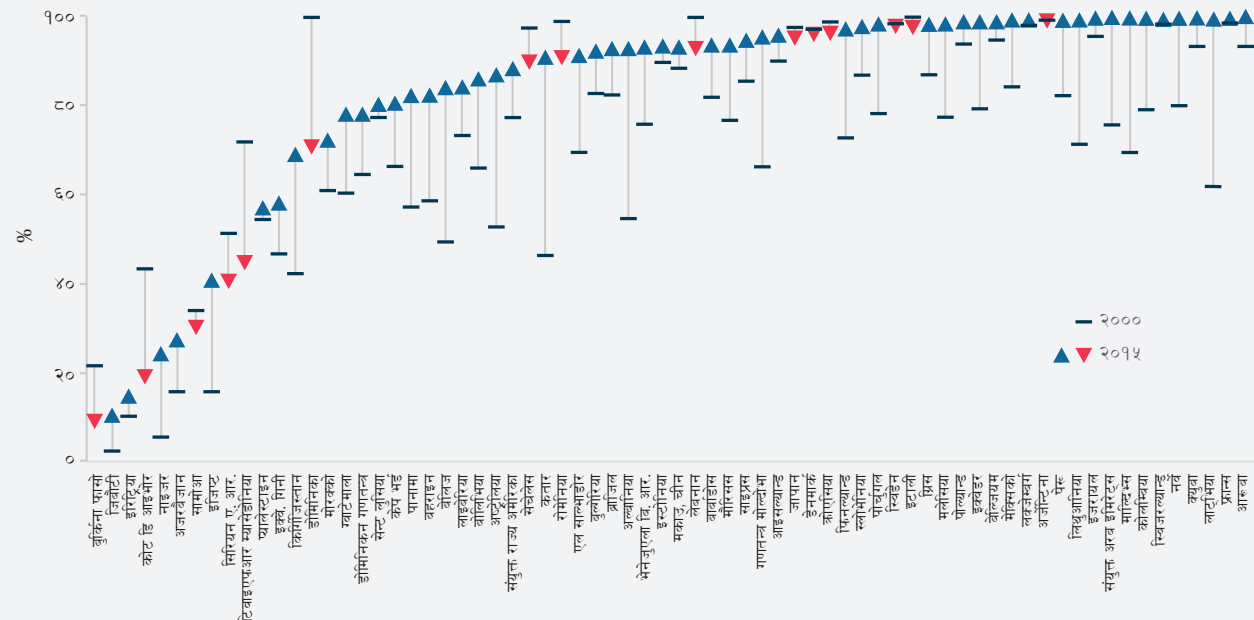
प्रारम्भिक बाल शिक्षा

कानुनी रूपमा प्रारम्भिक बाल शिक्षा विश्वका एक-तिहाइ देशहरूले एक वर्ष निःशुल्क, २१ प्रतिशत देशहरूले एक वर्ष अनिवार्य र १७ प्रतिशत देशहरूले एक वर्ष निःशुल्क र अनिवार्य दुवैको प्रावधान राखेका छन् ।

यसो भए पनि, सन् २०१५ मा प्राथमिक शिक्षा प्रवेश गर्ने उमेरभन्दा १ वर्ष कम उमेर भएका ६९ प्रतिशत बालबालिका सङ्गठित सिकाइमा सहभागी भएका थिए, जुन लक्ष्य ४.२ का लागि पहिलो विश्वव्यापी सूचक हो । यससम्बन्धी क्षेत्रीय तथ्याङ्क भने युरोप

चित्र ८
धेरै देशमा प्रारम्भिक बाल शिक्षामा भर्नादर द्रुत रूपमा बढेको छ

छनोट गरिएका देशमा २०००-२०१५ मा संस्थागत सिकाइ (औपचारिक रूपमा प्रथमिक तहमा प्रवेश गर्ने उमेरभन्दा एकवर्ष पहिला) को सहभागिता दर

स्रोत: UIS डाटाबेस ।

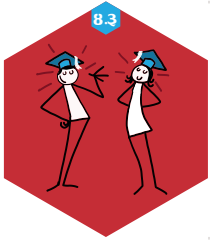
र उत्तर अमेरिकामा र ल्याटिन अमेरिका र क्यारेबियनमा ९५ प्रतिशत देखि सब-सहारा अफ्रिकामा ४२ प्रतिशत रहेको थियो । धेरै देशहरूमा सन् २००० देखि प्रारम्भिक बाल शिक्षाको भर्नादरमा धेरै वृद्धि हुँदै आएको छ (चित्र ९) ।

विश्वका धेरै भागमा प्रारम्भिक बाल शिक्षाका अवसरहरू अत्यन्तै असमान तरिकाले वितरित छन् । सन् २०१० र २०१५ को बीचमा न्यून र मध्यम आय भएका ५२ देशमा सबैभन्दा गरिब पाँचौँ घरधुरीका ३ देखि ४ वर्ष उमेरका जम्मा २ भन्दा केही बढी मात्र बालबालिका प्रारम्भिक बाल शिक्षामा सहभागी थिए जब कि यो संख्या सबैभन्दा धनी पाँचौँ घरधुरीमा १० रहेको थियो । सर्बिया र नाइजेरियामा प्रारम्भिक बाल शिक्षामा धनी बालबालिकाको उपस्थिति दर ८० प्रतिशतभन्दा बढी थियो भने गरिब बालबालिकाको उपस्थिति दर १० प्रतिशत भन्दा बढी थिएन ।

ग्रामीण र शहरी इलाकाका प्रारम्भिक बाल शिक्षामा बालबालिकाको उपस्थिति दरको अन्तर ट्युनिसिया र तुर्कमेनिस्तानमा ४० प्रतिशत अङ्कभन्दा बढी थियो भने बङ्गलादेश, जमैका, मेक्सिको, प्यालेस्टाइन, सेन्ट लुसिया, साओ टोमे र प्रिन्सेप र थाइल्यान्डमा भन्डै भन्डै समान वा ग्रामीण क्षेत्रका बालबालिकाको उपस्थिति दर अब केही बढी पनि रहेको थियो ।

दोस्रो विश्वव्यापी सूचकको लक्ष्य प्रारम्भिक बाल विकासलाई समेट्नु हो तर स्वास्थ्य, मनोविज्ञान र सिकाइका आयामहरूमा के को मापन गर्नुपर्छ भन्ने सम्बन्धमा विविध धारणाहरू छन् । तथ्याङ्कको मुख्य स्रोतका रूपमा रहेको युनिसेफको प्रारम्भिक बालविकास सूचकका अनुसार प्रजातान्त्रिक गणतन्त्र कङ्गो, मौरिटानिया र नेपाल लगायतका देशमा ३६ देखि ५९ महिना उमेरका बालबालिकामध्ये दुई तिहाइभन्दा कम बालबालिका विकासत्मक हिसाबमा सही पथमा रहेको पाइएको थियो । अप्रत्यक्ष तरिकाले मापन गरिने यस्तो विधिलाई थप विकसित गर्ने सम्बन्धमा प्रयास भइरहेका छन् ।

प्रारम्भिक बालविकासमा घरायसी वातावरणले ठूलो प्रभाव पार्छ । तथ्याङ्क उपलब्ध गराएका आधाजसो देशहरूमा ३६ देखि ५९ महिनासम्मका एक-चौँथाई बालबालिकाका घरमा पढ्ने वा चित्रात्मक किताब हेर्ने, गाउने, गन्ने वा चित्र कोर्ने जस्ता सिकाइ तथा विद्यालय पूर्वतयारीका क्रियाकलापहरूमध्ये चार वा सोभन्दा बढी क्रियाकलापहरूमा हेरचाहकर्ताहरू संलग्न थिएनन् । यस्ता क्रियाकलापमा धनीभन्दा गरिब परिवारको संलग्नता कम रहेको पाइयो ।

प्राविधिक, व्यावसायिक, उच्च र प्रौढ शिक्षा

लक्ष्य ४.३ को विश्वव्यापी सूचक औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षा र तालिममा युवा तथा प्रौढको सहभागिता दरको मापन गर्ने लक्ष्य हो । यसका लागि श्रमशक्ति सर्वेक्षणले तथ्याङ्कको स्रोतका रूपमा काम गर्छन् । उदाररणका लागि, औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षा र तालिममा सहभागिता समेट्ने युरोपेली संघको श्रमशक्ति सर्वेक्षणले त्यस्ता कार्यक्रमहरूमा महिला र कम उमेरका मानिस सहभागी हुने सम्भावना बढी भएको देखाएको छ । विभिन्न देशहरूबीच तुलना गर्नका लागि र पूर्णताका लागि विश्वको जुनसुकै ठाउँमा गरिने श्रमशक्ति सर्वेक्षणले औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षा दुवै समावेश गर्ने गरी एउटा साभा मोड्युल विकास गर्नु आवश्यक छ ।

सन् २०१५ मा विश्वभर माध्यमिक तहका ६ करोडभन्दा बढी विद्यार्थीहरू अर्थात् माध्यमिक तहका सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूको भन्डै १० प्रतिशत विद्यार्थीहरू प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा भर्ना भएका थिए भने २१ करोड ३० लाख बालबालिकाहरू उच्च शिक्षामा भर्ना भएका थिए । ककेसस र मध्य एसियामा सहभागिता बढेको र प्यासिफिकमा घटेको भएता पनि धेरैजसो क्षेत्रमा सन् २००० देखि यो दरमा न्यून परिवर्तन देखिएका थियो । प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा छात्रहरू बढी थिए । छात्राको भर्नादर जम्मा ४३ प्रतिशत मात्र थियो ।

सन् २०१५ मा २१ करोड ३० लाख विद्यार्थी उच्च शिक्षामा भर्ना भएका थिए । सन् २००० देखि उच्च मध्यम आय भएका देशहरूमा कूल भर्ना अनुपात १७ देखि ४६ प्रतिशत सम्म गरी भन्डै ३० प्रतिशत अड्डले बढेको थियो । तथापि, ककेसस, मध्य एसियामा र सब-सहारा अफ्रिकामा भर्ना वृद्धि दर भन्डै रोकिएको थियो । निजी विद्यालयमा भने भर्नादर बढिरहेको छ ।

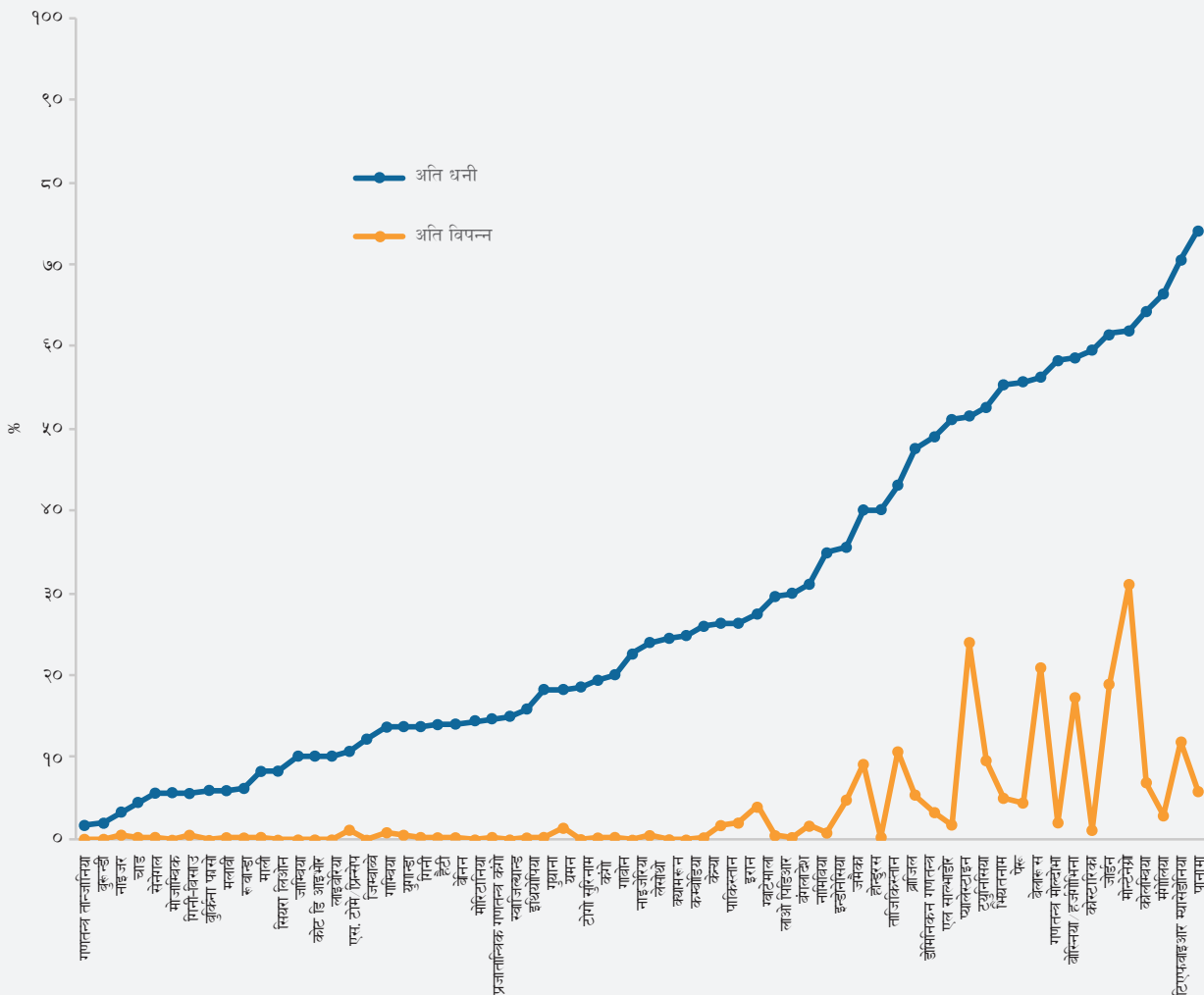
“ सन् २०१५ मा विश्वभर माध्यमिक तहका ६ करोडभन्दा बढी विद्यार्थीहरू प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा भर्ना भएका थिए भने २९ करोड ३० लाख बालबालिका उच्च शिक्षामा भर्ना भएका थिए ”

उच्च शिक्षाको भर्नादरमा महिलाले पुरुषलाई उछिनेका छन् । सब-सहारा अफ्रिका मात्र त्यस्तो क्षेत्र हो जहाँ पुरुषको भन्दा महिलाको भर्ना कम छ । अझै पनि विज्ञान, प्रविधि, इन्जिनियरिङ र गणितमा उपाधि लिनेमा पुरुषभन्दा महिलाको संख्या निकै कम छ ।

माध्यमिक शिक्षा पछिको शिक्षामा सहभागिता र सिकाइ उपलब्धिमा भएको असमानता देखाउन घरधुरी सर्वेक्षणहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यो प्रतिवेदनका लागि गरिएको नयाँ प्रक्षेपणहरूले के देखाउँछ भने न्यून र मध्यम आय भएका देशहरूमा सबैभन्दा धनीको पाँचौ स्थानभित्र पर्ने परिवारका १८ देखि २२ वर्षसम्मका विद्यार्थीहरूको उपस्थिति दर हवात्तै बढेको छ, तर सबैभन्दा गरिबको पाँचौ स्थानमा पर्ने परिवारका सोही उमेरका विद्यार्थीको उपस्थिति दर भन्डै शुन्यप्रायः छ । माध्यमिक शिक्षा पछि कुनै

चित्र १०

न्यून र मध्यम आय भएका देशमा अति विपन्न वर्गका बालबालिकालाई माध्यमिक तहपछि शिक्षाको अवसर भन्डै छँदै छैन छनौट गरिएका देशहरूमा २०१०-२०१५ मा सम्पत्तिका आधारमा माध्यमिक तहपछिको विद्यालय उपस्थिति दर

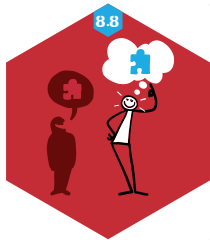

स्रोत : घरधुरी सर्वेक्षण प्रयोग गरी विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनको टोलीले गरेको विश्लेषण

पनि प्रकारको शिक्षामा भर्ना हुने विद्यार्थीको कुरा गर्दा, एल साल्भाडोरका सबैभन्दा धनीको पाँचौ स्थानभित्र पर्ने परिवारका विद्यार्थीको भर्ना प्रतिशत ५१ छ भने सबैभन्दा गरिब पाँचौ स्थानभित्रकाको यो प्रतिशत २ भन्दा कम छ । त्यसैगरी मङ्गोलियामा यो दर क्रमशः ६७ प्रतिशत र ३ प्रतिशत छ । यसले के देखाउँछ भने मध्यम आय भएका धेरै देशले माध्यमिक शिक्षा पछिको शिक्षालाई पहुँचयोग्य बनाउनका लागि नीतिगत तहमा पहल गर्नु अति आवश्यक छ (चित्र १०) ।

न्यून र मध्यम आय भएका देशहरूमा प्रौढहरूको ठूलो हिस्सा प्राथमिक तहको शिक्षा पूरा नगरेकाहरूको छ । तर पनि उनीहरू आधारभूत शिक्षा पूरा गर्नका लागि प्राथमिक विद्यालयमा फर्कने सम्भावना छैन । केन्यामा २ जना प्रौढमा १ जनाले मात्र प्राथमिक तहको शिक्षा पूरा गरेका छन् तर प्राथमिक विद्यालयमा प्रौढको भर्नाको हिस्सा ३ प्रतिशत मात्र छ । यी तथ्याङ्कहरूले औपचारिक शिक्षाभन्दा बाहिरको निरन्तर शिक्षाको विस्तृत विवरण समेट्दैनन् ।

कामका लागि सीप

सबै ठाउँमा सान्दर्भिक हुने गरी कामका लागि सीप पहिचान गर्न गाह्रो छ । त्यसैले, लक्ष्य ४.४ को अनुगमन कार्यढाँचाले सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र प्रविधि युगसापेक्ष साक्षरता सीपमा जोड दिएको छ । कुनै एउटा निश्चित सीप सिकाइको उपस्थितिमा जोड दिँदा नीति निर्माताको ध्यान उक्त सीप हासिल गर्ने विभिन्न तरिकातर्फ आकृष्ट हुनसक्छ । यी कुरा सामान्यतया औपचारिक शिक्षा प्रणालीभन्दा बाहिर भेटिन्छन् ।

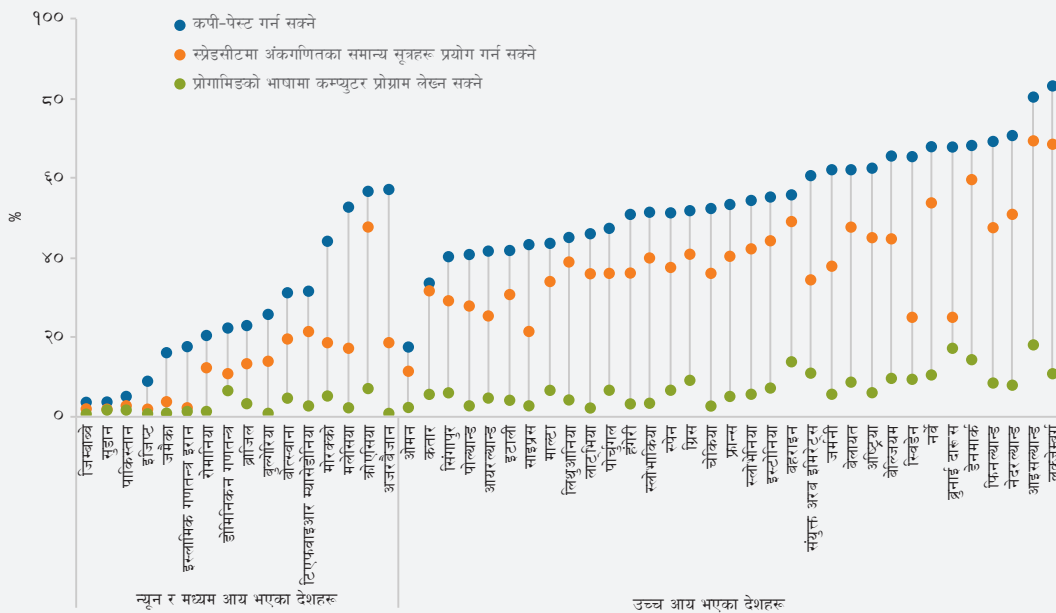
“

न्यून तथा मध्यम आय भएका मुलुकहरूका प्रौढहरूले कम्प्युटरमा सामान्य कामहरू पनि गर्न नसकेको विश्वव्यापी सूचकका लागि सङ्कलन गरेका तथ्याङ्कले देखाएका छन्

”

चित्र ११

न्यून तथा मध्यम आय भएका देशहरूमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि प्रयोगको आधारभूत सीप निकै कम छ छनौट गरिएका देशमा २०१४-२०१६ मा विगत तीन महिनामा कम्प्युटरमार्फत काम गरेका वयस्कहरूको प्रतिशत

स्रोत : अन्तर्राष्ट्रिय दूरसञ्चार संघको डाटाबेस

सीप हासिल गरे नगरेको मूल्याङ्कन प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष दुवै किसिमले गर्न सकिन्छ । प्रत्यक्ष मूल्याङ्कन सबैले मन पराएको भएता पनि यो खर्चिलो हुन्छ । अप्रत्यक्ष विधिमा घरधुरी सर्वेक्षणका तथ्याङ्कको प्रयोग गर्न सकिन्छ । युरोस्ट्याट तथ्याङ्क र आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठनले गरेको प्रौढ सक्षमताको अन्तर्राष्ट्रिय मूल्याङ्कनका नतिजाको प्रयोग गरी गरिएको प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष मापनको तुलनाले के देखायो भने ती दुई किसिमका मापनहरू एकअर्कामा सकारात्मक रूपमा अन्तरसम्बन्धित थिए । यद्यपि, त्यस्तो सम्बन्ध तल्ला तहका सीपमा उच्च थियो ।

न्यून तथा मध्यम आय भएका मुलुकहरूका प्रौढहरूले कम्प्युटरमा सामान्य काम पनि गर्न नसकेको विश्वव्यापी सूचकका लागि सङ्कलन गरेका तथ्याङ्कले देखाएका छन् । उदाहरणका लागि, सुडान र जिम्बावेका जम्मा ४ प्रतिशत प्रौढले मात्र फाइलहरू कपी र पेस्ट गर्न सके (चित्र ११) ।

जटिल सीप सिक्ने सम्बन्धमा भने विभिन्न देशहरूबीचको असमानता धेरै छ । युरोपेली संघभित्र बुल्गेरियाका १ प्रतिशत प्रौढले मात्र कम्प्युटर प्रोग्रामहरू लेख्न सके जब कि डेनमार्कमा यस्तो सीप भएका प्रौढ १४ प्रतिशत थिए । यस्ता सीपहरूमा पनि लैङ्गिक असमानता बढी छ । चेक गणतन्त्र र हङ्गेरीमा प्रत्येक १०० जना पुरुष बराबर २५ जना महिलामा मात्र कम्प्युटर प्रोग्रामिङका सीपहरू थिए । साधारण सीपमा पनि महिला र पुरुषबीच समता हुने देशहरू निकै कम छन् । इटाली, जर्मनी र नेदरल्यान्ड्समा प्रत्येक १०० पुरुष बराबर ७५ जना महिलाले मात्र स्प्रेडसीटमा अङ्कगणितका आधारभूत सूत्रहरू प्रयोग गर्न सकेका थिए ।

समता

दिगो विकास एजेन्डाले व्यक्तिगत विशेषता, लगानी र नतिजा अनि शिक्षाका तहमा समताको अनुगमन गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ ।

औसतमा, विश्वले उच्च शिक्षामा बाहेक अन्य सबै तहमा लैङ्गिक समताको लक्ष्य हासिल गरेको छ । तथापि, यो कुरा सबै क्षेत्र र आयका आधारमा विभाजन गरिएका देशका सबै समूहहरू वा एकल देशको स्तरमा लागू हुँदैन । तथ्याङ्कले ६६ प्रतिशत देशहरूले प्राथमिक शिक्षामा, ४५ प्रतिशत देशले निम्न माध्यमिक शिक्षामा र २५ प्रतिशत देशले उच्च माध्यमिक शिक्षामा लैङ्गिक समता हासिल गरेको देखाएका छन् ।

“

जम्मा ६६ प्रतिशत देशहरूले प्राथमिक शिक्षामा ४५ प्रतिशत देशहरूले निम्न माध्यमिक शिक्षामा २५ प्रतिशत देशहरूले उच्च माध्यमिक शिक्षामा लैङ्गिक समता हासिल गरेको तथ्याङ्कले देखाएका छन्

”

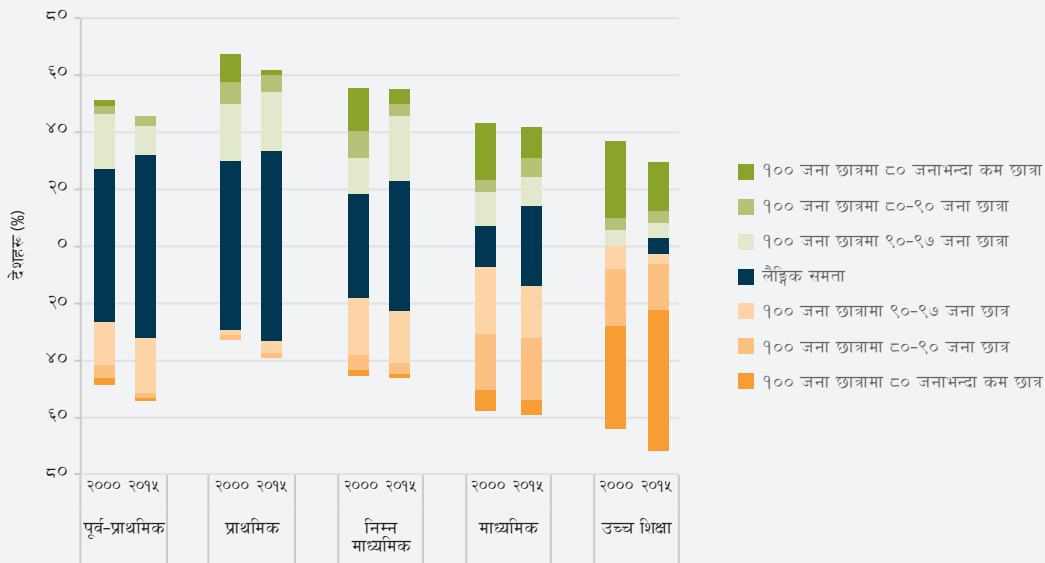
सिकाइ उपलब्धमा हुने लैङ्गिक असमानता विभिन्न विषयमा र समयक्रममा अनपेक्षित ढाँचामा देखापर्ने गरेको छ । उदाहरणका लागि, ल्याटिन अमेरिका, क्यारेबियन र सब-सहारा अफ्रिकाका केही न्यून र मध्यम आय भएका देशहरूमा प्राथमिक तहको अन्त्यमा बालिकाहरू गणितमा पछाडि छन् भन्ने देखिन्छ । निम्न माध्यमिक तहका सिकाइ उपलब्धमा औसतमा लैङ्गिक समता हासिल भएको देखिन्छ ।

शैक्षिक व्यवस्थापनका पदहरूमा महिलाको प्रतिनिधित्व कम छ । जापानमा निम्न माध्यमिक विद्यालयका शिक्षकहरूमध्ये महिलाको संख्या ३९ प्रतिशत छ भने प्रधानाध्यापकको पदमा ६ प्रतिशत मात्र महिला छन् । उपलब्ध हुन आएका तथ्याङ्कबाट के देखिन्छ भने तह बढ्दै जाँदा नेतृत्वको भूमिकामा महिलाको सहभागिता घट्दै जान्छ । अष्ट्रियामा प्राथमिक तहका प्रधानाध्यापकमा ७९ प्रतिशत महिला छन् भने निम्न माध्यमिक तहमा ३२ प्रतिशत प्रधानाध्यापक मात्र महिला छन् ।

अनुगमनमा सहयोग पुऱ्याउने दुईओटा मुख्य आयाम भौगोलिक अवस्थिति र सम्पत्ति हुन् । सन् २०१०-२०१५ मा ग्रामीण क्षेत्रबाट निम्न माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गरेका हरेक ७५ जना प्रौढहरूमा शहरी क्षेत्रबाट निम्न माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गर्ने प्रौढहरू १०० जना थिए । गरिबहरूमा यस्तो किसिमको समता अझ नकारात्मक छ । विश्वव्यापी रूपमा सबैभन्दा धनी वर्गबाट १०० जनाले निम्न माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गर्दा सबैभन्दा गरिब वर्गबाट ६१ जनाले मात्र निम्न माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गरेका छन् । त्यस्तो आँकडा न्यून मध्यम आय भएका मुलुकमा १०० बराबर ५४ र न्यून आय भएका मुलुकमा १०० बराबर १४ छ । विश्वव्यापी रूपमा निम्न माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गर्ने दर ६९ प्रतिशत हुँदा यो दर सबैभन्दा गरिब वर्गमा पुरुषको १२ प्रतिशत र महिलाको ८ प्रतिशत मात्र छ ।

चित्र १२

लैङ्गिक समता बढिरहेको छ, तर खासगरी उच्च शिक्षामा चुनौतीहरू अझ पनि कायमै छन्
२०००-२०१५ को कूल भनदिरको लैङ्गिक समता सूचकाङ्क र शिक्षाको तहअनुसार देशहरूको प्रतिशत

स्रोत : UIS डाटाबेस

यसका अलावा, घरधुरी सर्वेक्षणले मौसमी कामदार, घरबारविहीन, शरणार्थी र द्वन्द्वग्रस्त क्षेत्रका मानिसलगायत अति जोखिमका रहेका धेरैलाई समेट्दैन । सर्वेक्षणको ढाँचाका कारण विश्वभर करिब २५ करोड मानिसको तथ्याङ्क छुटेको छ र भुपडपट्टीमा बस्नेलगायतका थप एक करोड मानिसको प्रतिनिधित्व न्यून छ ।

विभिन्न देशहरूबीचका तथ्याङ्कको तुलनामा भाषाको तुलना गाह्रो छ, तर समतामा भाषाको भूमिका ठूलो हुन्छ । विद्यार्थीको पहिलो भाषामा कम्तीमा ६ वर्ष शिक्षण गर्नाले दक्षता वृद्धि गर्छ । पूर्वी तथा दक्षिण अफ्रिकाका २१ देशका नीतिगत दस्तावेजको समीक्षाबाट के देखिन्छ भने धेरै देशमा छिटो बर्हिगमन हुने सङ्क्रमणकालीन द्विभाषिक शिक्षा नीति छ, जसअनुसार कक्षा ४ वा ५ सम्म एक वा सो भन्दा बढी स्थानीय भाषामा शिक्षण गरिन्छ । तर, स्रोतको अभाव र विद्यार्थी वा अभिभावक (जो मुख्य कार्यान्वयनकर्ता हुन्) का कारण यस्ता नीतिहरू सधैं कार्यान्वयनमा आउन सक्दैनन् ।

“

सर्वेक्षणको ढाँचाका कारण विश्वभर करिब २५ करोड मानिसको तथ्याङ्क छुटेको छ र भुपडपट्टीमा बस्ने लगायतका थप एक करोड मानिसको प्रतिनिधित्व न्यून छ

”

यो प्रतिवेदनका लागि गरिएको नयाँ विश्लेषणले पूर्वी र दक्षिण पूर्वी एसियाका ११ ओटा देशहरूलाई घरमा शिक्षणको भाषा बोल्ने विद्यार्थीहरूको प्रतिशतका आधारमा वर्गीकरण गर्न जनसङ्ख्याको विवरण, भाषाको जनसाङ्ख्यिकी र शिक्षाको भाषासम्बन्धी नीतिहरूलाई समावेश गरेको छ । यो विश्लेषणले के प्रक्षेपण गरेको छ भने ब्रुनाइ, दारुसलाम र इन्डोनेसियामा २५ प्रतिशतभन्दा कम बालबालिकाको घरमा बोलिने भाषामा दिइने शिक्षामा पहुँच छ भने भियतनाममा ९० प्रतिशत छ ।

सिकाइसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय परीक्षणहरूले पनि भाषाका मुद्दा समेट्न सहयोग गर्न सक्छन् । उदाहरणका लागि, गणित र विज्ञानमा देखिएका प्रवृत्तिसम्बन्धी सन् २०१५ मा गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययनले परीक्षामा भाग लिएका देशका कक्षा ४ का ७८ प्रतिशत विद्यार्थीले परीक्षामा प्रयोग भएको भाषा नै सँधैँ वा प्रायः घरमा बोल्ने गरेको देखाएको थियो ।

अपाङ्गताका सम्बन्धमा रहेको एउटै चुनौती भनेको सहभागीहरूको अपाङ्गताको र सम्बन्धित शैक्षिक प्रतिकूलताको मूल्याङ्कन गर्नु हो । जनसङ्ख्या तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी दुईओटा सर्वेक्षणमा विद्यालय उपस्थितिमा अपाङ्गताको असर सम्बन्धी भिन्नभिन्न प्रक्षेपणमा अपाङ्गताको अनुमानित दरमा ठूलो फरक (कम्बोडिया २.१ प्रतिशत र माल्दिभ्स ९.७ प्रतिशत) देखियो । माल्दिभ्समा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको प्राथमिक तहमा उपस्थिति दर ८५ प्रतिशत र अपाङ्गता नभएकाको उपस्थिति दर ९४ प्रतिशत थियो । यो दर कम्बोडियामा भने क्रमशः ४३ प्रतिशत ९३ प्रतिशत थियो ।

सुविधाबाट वञ्चित समूहहरूको पहिचान गर्न गाह्रो छ

दिगो विकास लक्ष्यहरूको आधार दस्तावेज *हाम्रो विश्वको रूपान्तरण* : दिगो विकासको एजेन्डा २०३० ले 'जुनसुकै लिङ्ग, उमेर तथा जातजातिका मानिस र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, बसाइँसराइ गरेका व्यक्तिहरू र आदिवासीहरू' ले जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसरहरूमा अनिवार्य पहुँच पाउनुपर्ने मान्यता अघि सारेको छ । दिगो विकास लक्ष्यहरूतर्फ भएको प्रगतिको अनुगमनका साथसाथै उनीहरूले अनुमोदन गरेका मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धीहरूको पालनाका लागि पनि देशहरूले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नेपर्छ । तथापि, व्यवहारमा भने सरकारका तर्फबाट प्रशस्त अवरोधहरू छन् र सीमान्तकृतहरूका विषयमा धेरै चासोहरू छन् ।

सीमान्तकृत समूहको तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा उनीहरूको गोपनीयता भङ्ग हुनसक्छ । सूचनाको गोपनीयता सम्बन्धी कानूनअनुसार कुनै पनि व्यक्तिका जातीय र धार्मिक विवरणहरू संवेदनशील विषयको सूचीमा पर्छन् । कानूनले निषेध नगरेपनि स्विडेनलगायत कतिपय देशहरूले जातीय विवरणसम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दैनन् । अन्य देशले व्यक्तिगत पहिचान खुल्ने सूचना सङ्कलन गर्ने अनुमति दिँदैनन् तर पहिचान नखुल्ने गरी भने सङ्कलन गर्न दिन्छन् । एक-तिहाइभन्दा बढी देशका जनगणनाका प्रश्नावलीमा जातिगत विवरण खुल्ने प्रश्न थिएनन् ।

जातीय अल्पसङ्ख्यकका तथ्याङ्क उनीहरूलाई बाँकी समूहबाट अलग्याउनका लागि गलत ढङ्गले प्रयोग गरिएकाले सीमान्तकृतले तथ्याङ्क दिन नमानेका हुन सक्छन् । विभेदीकरणको सिकार भइने डरका कारण युरोपका रोमा जातिका मानिसले जनगणनामा विश्वास गर्दैनन् । अपाङ्गता भएका मानिसले पनि बदनामी हुने डरले आफ्ना व्यक्तिगत विवरण दिन मान्दैनन् । यसका अलावा, सरकारहरूले पनि तथ्याङ्कले नीति निर्माणमा नकारात्मक प्रभाव पार्नसक्ने वा मानिसमा तनाव सिर्जना गर्नसक्ने भयले जानाजानी कतिपय तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दैनन् ।

अपाङ्गता, जातीयता र अन्य वर्गीकरणहरूका परिभाषामा एकरूपता नभएका कारण सुविधाविहीनताको मापन र तुलना गर्न गाह्रो भएको छ । जातिगत लगायत अन्य वर्गीकरण सामाजिक र राजनीतिक परिवेशसँगै विकसित हुँदै जाने भएकाले विभिन्न समयका तथ्याङ्कको तुलना गर्न कठिन हुन्छ । मानिसहरूले ठीक तरिकाले विवरण नदिन सक्छन् । अवलोकनकर्ताको पूर्वाग्रह हुनसक्ने भएका कारण सुविधाविहीनताको बाह्य तरिकाले पहिचान गर्ने कार्य पनि समस्यामूलक छ ।

“

गणित र विज्ञानमा देखिएका प्रवृत्तिसम्बन्धी सन् २०१५ मा गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययनले परीक्षामा भाग लिएका देशका कक्षा ४ का ७८ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले परीक्षामा प्रयोग भएको भाषा नै सँधैँ वा प्रायः घरमा बोल्ने गरेको देखाएको थियो

”

साक्षरता र गणितीय सीप

सन् २००० देखि २०१५ सम्ममा प्रौढ साक्षरता दर ८१.५ प्रतिशतबाट बढेर ८६ प्रतिशत पुग्यो । यद्यपि, यो दर सब-सहारा अफ्रिकामा ६४ मात्र छ भने न्यून आय भएका देशहरूमा ६० प्रतिशतभन्दा थोरै कम छ । साक्षरता सीप नभएका प्रौढको संख्या ४ प्रतिशतले घटेर ७५ करोड ३० लाखमा भरेको छ ।

यसका विपरीत, साक्षरता सीप नभएका युवाहरूको संख्या भने २७ प्रतिशतले घटेको छ । अबै पनि अक्षर पढ्न नसक्ने भर्खरका युवाको संख्या १० करोडभन्दा बढी छ । सब-सहारा अफ्रिका र न्यून आय भएका देशहरूमा हरेक ४ जना भर्खरका युवामा एकजनाभन्दा कमले मात्र पढ्न सक्छन् ।

“
अबै पनि अक्षर पढ्न नसक्ने
भर्खरका युवाहरूको संख्या १०
करोडभन्दा बढी छ
”

सब-सहारा अफ्रिकामा साक्षरता सीपको विकास सुस्त हुनुमा घर र विद्यालयमा प्रयोग हुने भाषावीचको भिन्नता मुख्य कारक रहेको छ । यो प्रतिवेदनका लागि गरिएको नयाँ विश्लेषणले के देखाउँछ भने सो क्षेत्रका ३६ देशहरूमा सानोमा ५ वर्षसम्म विद्यालयमा पढेका प्रौढहरूमध्ये आधाले मात्र पूरै वाक्य पढ्न सक्छन् । तथापि, घरमा बोलिने भाषामा ५ वर्ष विद्यालयमा पढ्ने अवसर पाएकामध्ये ६९ प्रतिशत प्रौढहरूले पूरै वाक्य पढ्न सकेका थिए । तर, औपनिवेशिक र मिश्रित भाषा प्रणाली भएकामा यो प्रतिशत जम्मा ४१ मात्र थियो ।

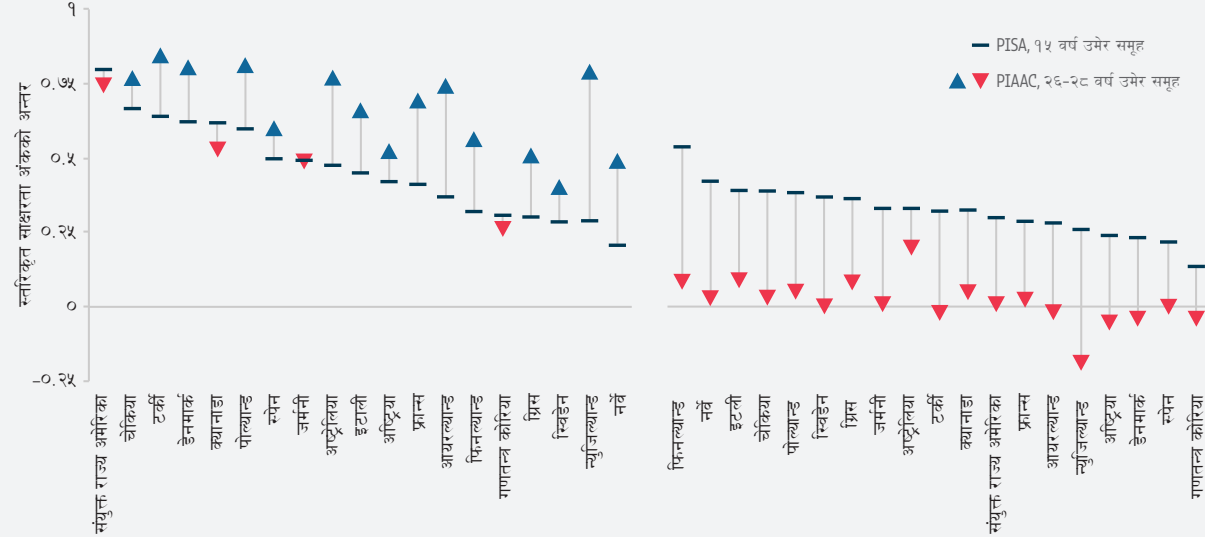
परम्परागत मापन विधिमा आफैले विवरण दिनसक्ने खालको छ । यसमा साक्षरतालाई हो वा होइन र छ वा छैन भनी दुई भागमा विभाजन गरेर हेरिन्छ । यो विधिलाई साक्षरता मापनको नयाँ विधिले प्रतिस्थापन गर्ने प्रयास पनि भएका छन् । नयाँ विधि अनुसार साक्षरतालाई हो वा होइन र छ वा छैन मात्रका भरमा व्यक्त नगरी यसलाई सक्षमताको तहका रूपमा चित्रित गरिन्छ । यसको प्रत्यक्ष मापन गरिन्छ । नयाँ विधिले दिगो विकास लक्ष्य ४.६ का लागि विवरण सङ्कलन गर्छ । यद्यपि, उच्च आय भएका केही मुलुकहरूमा बाहेक अन्यमा साक्षरता मापनको नयाँ विधि प्रयोगमा आएको छैन । आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठनको प्रौढ सक्षमताहरूको अन्तर्राष्ट्रिय मूल्याङ्कन कार्यक्रमको सर्वेक्षणमा सहभागी भएका देशहरूका अनुमानित १९ प्रतिशत प्रौढले साक्षरताको न्यूनतम सक्षमता प्रदर्शन गर्न सकेनन् ।

सामाजिक आर्थिक अवस्थाका कारण साक्षरता र गणितीय सीपमा असमानता व्यापक रूपमा फैलिएको छ । उदाहरणका लागि, प्रौढ सक्षमताहरूको अन्तर्राष्ट्रिय मूल्याङ्कन कार्यक्रममा सहभागी भएका आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठनसँग आवद्ध देशहरूमा आमाबाबुमध्ये कम्तीमा कुनै एकजनाले उच्च शिक्षा हासिल गरेका छन् भने तिनका वयस्क सन्तानभन्दा माध्यमिक शिक्षा पनि हासिल नगरेका आमाबाबुका वयस्क सन्तान साक्षरताको न्यूनतम सक्षमताभन्दा तल पर्ने सम्भावना ३ गुणाभन्दा बढी (१० प्रतिशत र ३३ प्रतिशत) थियो । चेक र स्लोभाकियामा त्यस्तो फरक भन्डै १० गुणा (३ प्रतिशत र २९ प्रतिशत) थियो ।

असमानतामा परिवर्तन भैरहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय विद्यार्थी मूल्याङ्कन कार्यक्रम (PISA) ले १५ वर्षको उमेर समूहका विद्यार्थीमा गरेको सर्वेक्षण र प्रौढ सक्षमताहरूको अन्तर्राष्ट्रिय मूल्याङ्कन कार्यक्रम (PIAAC) ले १२ वर्षपछि गरेका सर्वेक्षणहरूको तुलनाले कम उमेरका प्रौढावस्थामा आश्चर्यजनक परिवर्तनहरू देखायो । तुलना गरिएका २० ओटा देशहरूमा सामाजिक आर्थिक असमानता ७५ प्रतिशतमा फैलियो र त्यस्तो फैलावट १५ वर्षको उमेरमा कम अङ्क प्राप्त गर्नेहरूमा केन्द्रित थियो । यसका विपरीत लैङ्गिक अन्तर भने भन्डै समान हुनपुग्यो । तथापि, प्रौढ सक्षमताहरूको अन्तर्राष्ट्रिय मूल्याङ्कन कार्यक्रम सर्वेक्षणले १६ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकामा लैङ्गिक असमानता न्यून रहेको देखायो, जसले ती दुई सर्वेक्षणहरूका तरिकाहरू फरकफरक भएको हुनसक्ने देखाउँछ (चित्र १३) ।

चित्र १३

अर्को १२ वर्षमा १५ वर्ष उमेर समूहको आर्थिक सामाजिक साक्षरताको अन्तर बढ्छ भने लैङ्गिक असमानता हराउँछ छनौट गरिएका देशहरूमा PISA का अनुसार १५ वर्ष उमेर समूह र PIAAC का अनुसार २६-२८ वर्ष उमेर समूहमा २०००-२००३ देखि २०११-२०१४ मा स्तरिकृत साक्षरता अंकको अन्तर

स्रोत : बोगोर्नोभी र अन्य (२०१७) ।

दिगो विकास र विश्व नागरिक

अन्तर्राष्ट्रिय समझदारी, सहयोग र शान्तिका लागि सन् १९७४ मा दिइएका सुझावहरू र मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रता सम्बन्धी शिक्षाका सम्बन्धमा रिपोर्टिङ गर्ने संयन्त्रलाई दिगो विकास लक्ष्य ४.७ तर्फको प्रगति अनुगमन गर्ने माध्यमका रूपमा प्रस्ताव गरिएको छ । तथापि, नीति कार्यान्वयनको स्व-मूल्याङ्कन वस्तुगत, विश्वसनीय र सुक्ष्म नहुन सक्छ । नीतिहरू कार्यान्वयन भएका छन् छैनन् जान्नका लागि पनि यो पर्याप्त नहुन सक्छ । राष्ट्रिय प्रतिवेदनका लागि दिइएका मार्गनिर्देशनहरूमा विश्वव्यापी सूचकको अनुगमनका लागि आवश्यक सम्पूर्ण कुरा पूरा हुने गरी थप सुधार गनुपर्ने युनेस्कोले औल्याएको छ ।

सन् १९७४ मा गरिएको सिफारिसको पाचौँ परामर्श अवधिमा ८५ प्रतिशतभन्दा बढी देशहरूले शिक्षाका नीति र पाठ्यक्रममा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता समावेश गरेको बताए भने दिगो विकासका लागि शिक्षालाई ५१ प्रतिशत देशहरूले राष्ट्रिय नीतिमा र ३३ प्रतिशत देशहरूले पाठ्यक्रममा समावेश गरेको प्रतिवेदन दिए । शिक्षक शिक्षा कार्यक्रममा शान्ति, अहिंसा, मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता समावेश गर्ने देशहरू करिब आधाजसो थिए भने सांस्कृतिक विविधता र सहिष्णुता समावेश गर्ने देशहरू १६ प्रतिशत र दिगो विकासका लागि शिक्षा समावेश गर्ने देशहरू ७ प्रतिशत मात्र थिए (चित्र १४) ।

धेरै देशहरूमा लक्ष्य ४.७ सँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरूको शिक्षणका लागि शिक्षकको तयारी कमजोर देखिएको छ । शिक्षक शिक्षा कार्यक्रमहरूले त्यस्ता विषयवस्तु समावेश गर्ने काम सुरु गरेका छन्, तर प्रयासमा सामञ्जस्यता छैन । आयरल्यान्ड र जमैकाले

“

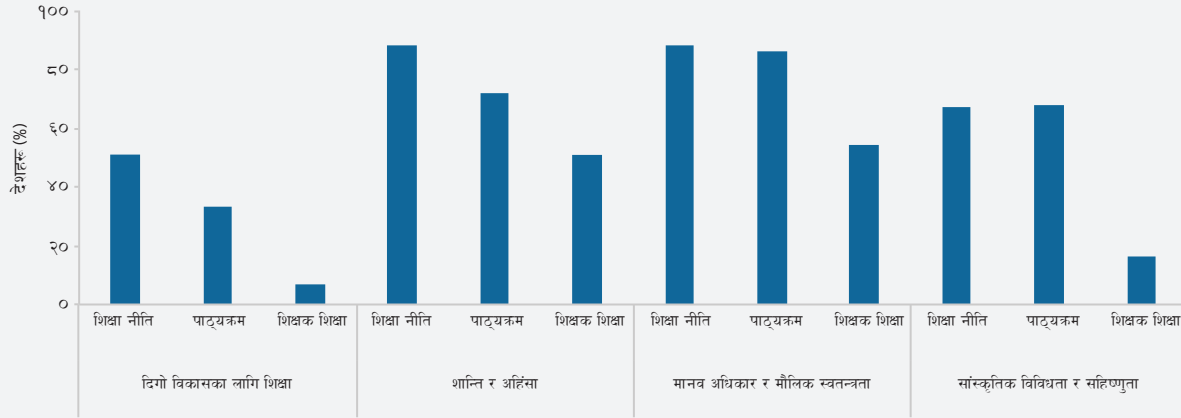
दिगो विकासका लागि शिक्षालाई ५१ प्रतिशत देशहरूले राष्ट्रिय नीतिमा र ३३ प्रतिशत देशहरूले पाठ्यक्रममा समावेश गरेका छन्

”

चित्र १४

शिक्षक शिक्षामा दिगो विकासका लागि शिक्षालाई जम्मा ७% देशहरूले मात्र समावेश गरेका छन्

परामर्श बैठकमा आफ्नो देशका शिक्षा नीति, पाठ्यक्रम र शिक्षक शिक्षामा विभिन्न शब्दावलीहरू समावेश गरेको विवरण पेश गरेका देशहरूको प्रतिशत, २०१२

स्रोत : म्याकएभोय (२०१७) ।

दिगोपन र विश्व नागरिकजस्ता विषयवस्तु शिक्षक शिक्षामा समावेश गरेर यसतर्फ थप प्रगति गरेका छन् । शिक्षकको निरन्तर पेशागत विकास शिक्षकलाई सहयोग पुऱ्याउने नियमित साधन हो, तर यस्तो सहयोग व्यवस्थित रूपमा उपलब्ध हुन भने खासै सकेको छैन ।

लैङ्गिक विषयवस्तुलाई सम्बोधन गर्ने गरी विद्यालयमा लागू गरिएका विस्तृत यौन शिक्षा कार्यक्रमका कारण यौनजन्य रोग र अनिच्छित गर्भधारणको दर पाँच गुणाले घट्न सक्छ । भन्डै ८० प्रतिशत देशहरूमा विस्तृत यौन शिक्षालाई सहयोग पुऱ्याउने नीति भएको सन् २०१५ मा ४८ ओटा देशहरूका तथ्याङ्कको समीक्षाले देखाएको छ । यद्यपि, त्यस्ता नीति सधैँ कार्यान्वयनका आएका थिएनन् । यौन शिक्षाका सम्बन्धमा दिइएका जानकारी अपूर्ण र कहिलेकाहीँ गलत पनि भएको घाना र केन्यामा गरिएका अध्ययनले देखाएका छन् ।

दिगो विकासका लागि शिक्षा र विश्व नागरिक शिक्षाका उपलब्धि के हुने भन्ने सम्बन्धमा अभै पनि एकमत छैन । जलवायु परिवर्तन र पृथ्वीका सम्बन्धमा वैज्ञानिक ज्ञानको मापन त्यसको एउटा सिधा विकल्प हो । अन्तर्राष्ट्रिय विद्यार्थी मूल्याङ्कन कार्यक्रमको सन् २०१५ को श्रृङ्खलाले आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठनसँग आबद्ध देशका १५ वर्ष उमेर समूहका २१.५ प्रतिशत विद्यार्थीले 'पृथ्वी र ब्रह्माण्ड' भन्ने विषयमा न्यूनतम सक्षमताको तहभन्दा कम दक्षता प्रदर्शन गरेको देखाएको थियो । गणित र विज्ञान अध्ययनमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रवृत्तिहरू (TIMSS) ले सन् २०११ देखि २०१५ का बीचमा १५ ओटा देशका प्राथमिक विद्यालयका विद्यार्थीमा पृथ्वीसम्बन्धी वैज्ञानिक ज्ञानमा सुधार भएको, ९ ओटामा घटेको र १५ ओटा देशमा कुनै खास परिवर्तन नभएको देखाएको थियो ।

हालका परीक्षणका साधनहरूले आधारभूत शिक्षामा मात्र विद्यार्थीका ज्ञानको परीक्षण गर्छन् । सन् २०१४-२०१६ को 'दिगो विकास साक्षरता परीक्षण' ले उच्च शिक्षाका विद्यार्थी र प्रौढमा दिगो विकाससम्बन्धी ज्ञानको परीक्षण गरेको थियो । परीक्षामा सहभागीहरूले मूल प्रश्नहरूमध्ये परीक्षा मोडमा ५४ प्रतिशत र सिकाइ मोड (घरमा र निरीक्षण नभएको अवस्था) मा ६० प्रतिशत प्रश्नको सही जवाफ दिएका थिए । उनीहरूले वातावरणसँग सम्बन्धित विषयहरूमा भन्दा मानव अधिकार र अर्थतन्त्रसँग सम्बन्धित प्रश्नका उत्तर धेरै राम्रोसँग दिएका थिए ।

विविधता, सहिष्णुता र शान्तिका लागि पाठ्यपुस्तकको अति आवश्यकता हुन्छ

पाठ्यपुस्तकले विषयगत ज्ञान मात्र नभई सामाजिक मूल्य, राजनीतिक पहिचान, इतिहास र विश्वसम्बन्धी ज्ञान पनि सम्प्रेषण गर्छन् । त्यसो भएता पनि, धेरै देशहरूका पाठ्यपुस्तकमा सामाजिक मेलमिलाप, राजनीतिक स्थिरता र पृथ्वीको भविष्यसम्बन्धी अवधारणा अभै पनि पर्याप्त रूपमा समाविष्ट छैनन् ।

विश्व नागरिक शिक्षाको लक्ष्य मानव अधिकार, प्रजातन्त्र र सामाजिक न्यायजस्ता सिद्धान्त सिकाउनु हो । सन् २०००-२००८ मा विश्वभरका २५ प्रतिशत पाठ्यपुस्तकमा विश्व नागरिकसँग सम्बद्ध विषयवस्तुहरू उल्लेख गरेका थिए जबकि १९८० को दशकमा यो प्रतिशत १३ मात्र थियो । शान्तिपूर्ण समाजको निर्माणमा सहयोग गर्नका लागि पाठ्यपुस्तकले द्वन्द्वको रोकथाम, समाधान र मेलमिलापजस्ता विषयवस्तुहरू समावेश गर्नुपर्छ । यी विषयवस्तुहरू १० प्रतिशत पाठ्यपुस्तकमा मात्र स्पष्ट रूपमा उल्लेख छन् । धेरैजसो पाठ्यपुस्तकमा अभै पनि सैन्यवाद र युद्धको गुणगान गाइएको छ ।

“

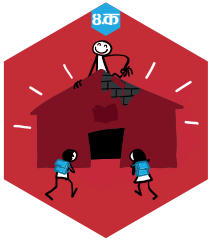
सन् २०००-२००८ मा विश्वभरका २५ प्रतिशत पाठ्यपुस्तकमा विश्व नागरिकसँग सम्बद्ध विषयवस्तु उल्लेख गरेका थिए जबकि १९८० को दशकमा यो प्रतिशत १३ मात्र थियो

”

विविधतालाई पाठ्यक्रममा खासै समावेश गरिएको छैन । सन् २०००-२०११ मा माध्यमिक तहका सामाजिक अध्ययनका ४ ओटा पाठ्यपुस्तकहरूमध्ये एउटामा मात्र जातीय, सांस्कृतिक, धार्मिक र भाषिक अल्पसङ्ख्यका बारेमा उल्लेख गरिएको थियो । आप्रवासी र शरणार्थीका अधिकार समावेश गर्ने क्रम बढेको छ । तथापि, पाठ्यपुस्तकमा बसाईसराइ र आप्रवासीका परम्परागत छवि अभै पनि छन् ।

सन् २००१-२०११ मा ३७ प्रतिशत पाठ्यपुस्तकमा महिला अधिकारका बारेमा उल्लेख थियो, जुन सन् १९४६-१९६९ मा १५ प्रतिशत मात्र थियो । यही अवधिमा महिलाविरुद्धको भेदभावको वर्णन पनि १६ प्रतिशतबाट बढेर ३८ प्रतिशत पुगेको छ । तथापि, धेरै पाठ्यपुस्तकमा लैङ्गिक असमानता भल्काउने शब्द र सन्देशको अभै पनि निरन्तरता छ । धेरैजसो पाठ्यपुस्तकमा महिलालाई कि त समावेश नै गरिएको छैन कि आज्ञाकारी र परम्परागत भूमिकामा उनीहरूको चित्रण गरिएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय निकायहरूले सुधारका काममा सहयोग गरेका छन् । विशेषगरी युनेस्कोले मापदण्डहरू निर्माण गरेको छ र अपेक्षित परिवर्तनका लागि देशहरूलाई सहयोग गरेको छ । पेरूजस्तै द्वन्द्वबाट गुज्रेपछिका देशहरूमा परम्परागत न्यायका प्रयत्नहरूले परिवर्तनलाई प्रोत्साहन गर्न सक्छन् । पेरूमा सत्य निरूपण आयोगले विविधता र मानव अधिकारको सम्मान गर्ने पाठ्यपुस्तकलाई प्रोत्साहन गरेको छ । नागरिक समाजसम्बद्ध संस्थाले सरकारका कार्यक्रमका लागि आधार तयार पार्न सक्छन्, तर कार्यक्रम सफल बनाउन राजनीतिकर्मी कै भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

शैक्षिक सुविधा र सिकाइ वातावरण

धेरै आयामहरू संलग्न हुने भएका कारणले विद्यालय पूर्वाधारको मूल्याङ्कन जटिल हुन्छ । तथापि, सर्वेक्षणहरूबाट सबै देशमा विशेषगरी सामाजिक आर्थिक रूपले सुविधाविहीन विद्यालयमा भौतिक पूर्वाधार कमजोर हुँदा शिक्षणमा यसको नकारात्मक असर परेको पाइयो । ल्याटिन अमेरिकामा गरिएको सन् २०१३ को तेस्रो क्षेत्रीय तुलनात्मक तथा व्याख्यात्मक अध्ययनले सबैभन्दा धनी वर्गमा कक्षा ३ का पाँच भागको चार भाग विद्यार्थीहरू पर्याप्त खानेपानी र सरसफाई सुविधाहरू भएका विद्यालय जाने गरेको तर सबैभन्दा गरिब वर्गमा एक तिहाइ विद्यार्थी मात्र त्यस्ता विद्यालयमा जाने गरेको देखाएको छ ।

“

सब-सहाय अफ्रिकाका २२ प्रतिशत विद्यालयहरूमा मात्र विद्युत उपलब्ध छ

”

धेरैजसो गरिब देशका प्राथमिक विद्यालयमा बिजुली छैन । सब-सहारा अफ्रिकाका २२ प्रतिशत विद्यालयमा मात्र विद्युत उपलब्ध छ । प्रविधि र इन्टरनेटको पहुँचमा विभिन्न देशहरूबीच र एकै देशभित्र पनि असमानता रहेको छ । त्यस्ता सुविधा शहरी क्षेत्रका विद्यालयमा भन्दा ग्रामीण क्षेत्रका विद्यालयमा कम छन्

(चित्र १५) ।

तथ्याङ्क उपलब्ध हुन आएका १४८ देशहरूमध्ये ७२ ओटामा स्वच्छ खानेपानीको सुविधा भएका प्राथमिक विद्यालयको प्रतिशत ७५ भन्दा कम छ । त्यस्तै, १३७ देशहरूमध्ये सब-सहारा अफ्रिकाका १७ ओटा समेत गरी २४ ओटामा आधारभूत सरसफाई सुविधा उपलब्ध भएका प्राथमिक विद्यालयको प्रतिशत ५० भन्दा कम छ ।

अपाङ्गता भएका विद्यार्थीले हिँडडुल गर्ने उपकरणको अभाव, सही तरिकाले डिजाइन नगरिएका भवन, शिक्षण सामग्रीको अभाव र अनुपयुक्त पाठ्यक्रमजस्ता समस्याहरूको निरन्तर सामना गरिरहेका छन् । सर्विया, दक्षिण अफ्रिका र टर्कीलगायतका देशहरूका ३५ प्रतिशतभन्दा बढी विद्यालयहरू स्रोतको अभावका कारण नराश्री प्रभावित छन् ।

सन् २००४ देखि विद्यालयमा हुने आक्रमणको संख्यामा तीव्र वृद्धि भएको छ । यसले दक्षिण एसिया, उत्तर अफ्रिका र पश्चिम एसियामा असमानुपातिक असर पारेको छ । सन् २००५ र २०१५ को बीचमा कम्तीमा २६ देशहरूमा सेना र सशस्त्र समूहहरूले सैनिक प्रयोजनका लागि शैक्षिक संस्थाहरूको प्रयोग गरेका थिए ।

“

सन् २००५ र २०१५ को बीचमा कम्तीमा २६ देशहरूमा सेना र सशस्त्र समूहहरूले सैनिक प्रयोजनका लागि शैक्षिक संस्थाहरूको प्रयोग गरेका थिए

”

विद्यालयमा हुने लैङ्गिक हिंसाको सम्बोधन हुनु जरूरी छ

विद्यालयमा हुने लैङ्गिक हिंसाको सम्बोधनका लागि प्रभावकारी कानून र नीति, उपयुक्त पाठ्यक्रम र सिकाइ सामग्री, शिक्षकका लागि तालिम र सहायता, शिक्षा क्षेत्र र अन्य क्षेत्रमा काम गर्ने संघसंस्थाबीच साभेदारी र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको आवश्यकता हुन्छ ।

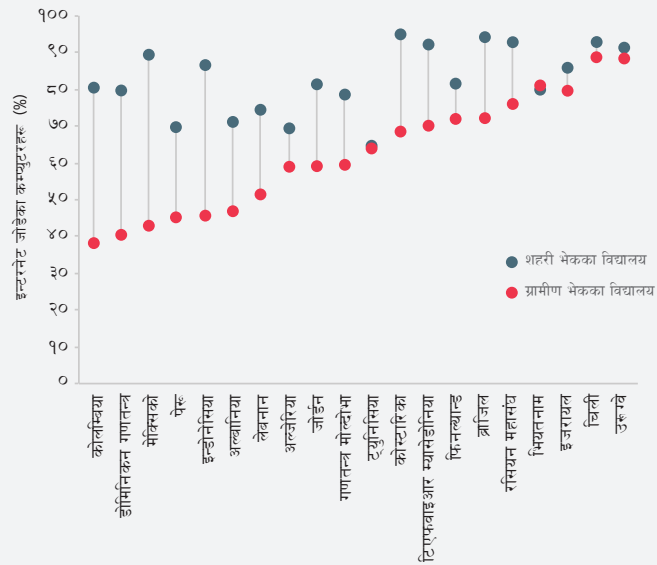
देशहरूले वयस्क र साथीसंगीबाट हुने हिंसाबाट बालबालिकालाई जोगाउने र जवाफदेहिताको प्रवर्द्धन गर्ने किसिमका कानुनी कार्यवाहीका अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ । चिली, फिजी, फिनल्यान्ड, पेरू र स्वीडेन त्यस्ता देशहरूमध्ये पर्छन्, जसले विशेषगरी विद्यालयमा हुने हिंसाविरुद्ध कानुनी व्यवस्था गरेका छन् । शिक्षकको आचारसंहितामा हिंसा र दुर्व्यवहारका विषयमा स्पष्ट उल्लेख गरिनुपर्छ र कानुनी रूपमा नै सजायको ग्यारेन्टी गरिनुपर्छ ।

कानून र नीतिहरू सधैं व्यवहारमा लागू हुँदैनन् । धेरै देशहरूले नीति कार्यान्वयन गर्न, पर्याप्त स्रोत विनियोजन गर्न वा विभिन्न क्षेत्र जस्तै प्रहरीको सहयोग उपलब्ध गराउन सक्दैनन् । स्थानीय स्तरमा काम गर्ने संघसंस्था वा निकायमा अधिकार र कर्तव्यको ज्ञान हुँदैन ।

चित्र १५

ग्रामीण भेकका विद्यालयहरूमा इन्टरनेट सुविधा कम छ

इन्टरनेट जोडेको कम्प्युटर भएका ग्रामीण र शहरी भेकका विद्यालयहरूको प्रतिशत, स्थानको आधारमा, २०१५

स्रोत : आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठन (२०१६) ।

उजुरी संयन्त्रमाथि विश्वास गर्नुपर्छ । उजुरी संयन्त्रले पीडितको गोपनीयता सुनिश्चित गर्नुपर्छ । शिक्षकलाई विद्यार्थीका कुरा सुन्ने, उनीहरूलाई सहयोग गर्ने र हिंसा वा दुर्व्यवहारका घटनाको उजुरी गर्न सहयोग गर्ने तालिम दिनुपर्छ । मलावीमा शिक्षकलाई तालिम दिएपछि विद्यालयमा छात्रामाथि हुने यौन दुर्व्यवहारका सम्बन्धमा शिक्षकको सचेतना ३० प्रतिशतबाट बढेर ८० प्रतिशत र छात्रामाथि हुने यौन दुर्व्यवहारका सम्बन्धमा २६ प्रतिशतबाट बढेर ६४ प्रतिशत पुग्यो । अभै पनि विद्यालयका कर्मचारीमा यसबारेको तयारी कम छ । संयुक्त राज्य अमेरिकामा हिंसाको सिकार भएको उजुरी गरेका समलिङ्गी महिला, समलिङ्गी पुरुष, उभयलिङ्गी, हिजडा वा पुरुष र महिला दुवैका शारीरिक गुण भएका विद्यार्थीहरूमध्ये एकतिहाइ भन्दा कम विद्यार्थीले विद्यालयका कर्मचारीले प्रभावकारी ढङ्गले उनीहरूमाथि हुने यौन दुर्व्यवहारका समस्याको सम्बोधन गरेको बताए ।

यौनिक विविधता र लैङ्गिक पहिचान/अभिव्यक्तिको सम्बोधन गर्ने यौन शिक्षाले विद्यालय वातावरणमा सुधार गर्न सक्छ । नेदरल्यान्ड यसको उदाहरण हो । अधिकांश यौन शिक्षा कार्यक्रमहरू यौन स्वास्थ्य र प्रजनन स्वास्थ्यभन्दा अगाडि बढ्न सकेका छैनन् ।

केटाहरू र कम उमेरका पुरुषहरूबीच लैङ्गिक व्यवहारका सम्बन्धमा समालोचनात्मक ढङ्गबाट सोचन सहयोग गर्ने शैक्षिक कार्यक्रमहरूले भारत लगायतका देशमा बुझाइ र अभिवृत्तिमा सुधार गरेका छन् भने हिंसाका घटना न्यूनीकरण हुने आशा जगाएका छन् । विद्यालयमा विभिन्न क्लब र खेल जस्ता अतिरिक्त क्रियाकलापले लैङ्गिक महत्त्वका सम्बन्धमा सकारात्मक सन्देशहरू प्रवाह गर्दै आएका छन् ।

छात्रवृत्ति

छात्रवृत्तिसम्बन्धी विश्वव्यापी सूचक सहायता कार्यक्रमको तथ्याङ्कमा आधारित छ । धेरै दाताहरूको सहयोग कार्यक्रममा छात्रवृत्ति समावेश नहुने कारणले मात्र नभई यो विभिन्न कारणले अपुरो छ । सहयोग कार्यक्रममा छात्रवृत्ति समावेश गर्ने देशहरूको खर्च पनि सन् २०१० को १.२० अर्ब अमेरिकी डलरबाट घटेर सन् २०१५ मा १.१५ अर्ब अमेरिकी डलर पुगेको छ अथवा शिक्षामा गरिने सहायतामा आएको समग्र कमीको ४ प्रतिशत ले घटेको छ (चित्र १६) । छात्रवृत्तिका लागि दिइने सबै सहयोगको आधाभन्दा बढी हिस्सा अष्ट्रेलिया (२३ प्रतिशत), फ्रान्स (१४ प्रतिशत) र युरोपेली संघअन्तर्गतका संस्थाहरू (१५ प्रतिशत) को रहेको छ । यसका अतिरिक्त, दाताहरूले विद्यार्थी खर्च (Imputed Student Cost) को पनि विवरण दिएका छन्, जुन सन् २०१५ मा १.७६ अर्ब अमेरिकी डलर थियो ।

कुनै निश्चित देशका विद्यार्थीका लागि छात्रवृत्तिमा भन्दा ४२ करोड ३० लाख अमेरिकी डलर (३७ प्रतिशत) बाँड्न सकिँदैन । बाँकीमध्येबाट अति कम विकसित मुलुकका विद्यार्थीले १५ करोड १० लाख अमेरिकी डलर प्राप्त गरेका थिए ।

विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदन, २०१६ ले के उल्लेख गरेको छ भने छात्रवृत्तिसम्बन्धी तथ्याङ्कको अनुगमन र प्रतिवेदन प्रणालीहरू नै थिएनन् अथवा त्यसमा पहुँच पुऱ्याउन कठिन थियो अथवा त्यस्ता प्रणालीले लक्ष्य ४.ख मा प्रतिवेदन दिनका लागि आवश्यक सूचना सङ्कलन गरेनन् । यो प्रतिवेदनका लागि गरिएको पाँच ओटा देशको परीक्षण अध्ययनले छात्रवृत्ति व्यवस्थापन गर्ने ३ ओटा निकाय, ३ ओटा छात्रवृत्ति कार्यक्रम र एउटा दातृसंस्थाले अष्ट्रेलिया, क्यानाडा, फ्रान्स, जर्मनी र बेलायतमा कसरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरे भन्ने कुराको मूल्याङ्कन गरेको थियो । लक्ष्य ४.ख को अनुगमनमा सहयोग पुग्ने गरी प्रतिवेदन तयार नगरिएको भए पनि तथ्याङ्क उपलब्ध भएजस्तो देखिन्छ । छात्रवृत्ति सङ्ख्याको प्रत्यक्ष मापक निर्माणका लागि तथ्याङ्क

“

छात्रवृत्ति सङ्ख्याको प्रत्यक्ष मापक निर्माणका लागि तथ्याङ्क विन्दुहरूलाई मापदण्ड अनुसार बनाउन समन्वयको सहजीकरण क्षमता विकासका लागि विश्वव्यापी प्रयत्न आवश्यक छ

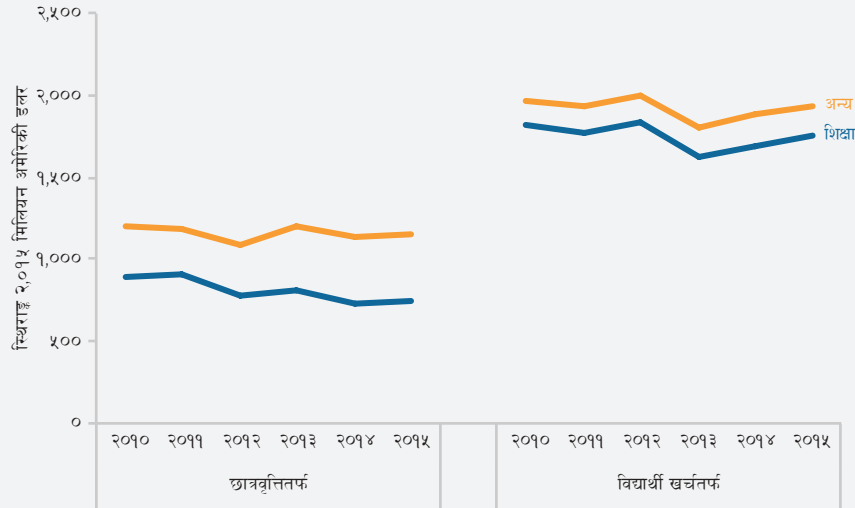
”

विन्दुहरूलाई मापदण्ड अनुसार बनाउन, तथ्याङ्क व्यवस्थापकहरूबीच समन्वय सहजीकरण गर्न र उनीहरूको क्षमता विकास गर्न विश्वव्यापी प्रयत्न आवश्यक छ ।

चित्र १६

छात्रवृत्तिका लागि दिँदै आएको सहायतामा २०१० देखि खासै फरक छैन

सन् २०१०-२०१५ मा छात्रवृत्ति र विद्यार्थी खर्च (imputed student cost) तर्फको औपचारिक विकास सहायता

स्रोत : OECD-DAC को क्रेडिटर रिपोर्टिङ सिस्टमको तथ्याङ्कका आधारमा विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनको टोलीले गरेको विश्लेषण

शिक्षक

कति शिक्षकले निर्धारित राष्ट्रिय मापदण्ड बमोजिम न्यूनतम शैक्षणिक तालिम हासिल गरेका छन् भनी देखाउने तथ्याङ्क पर्याप्त छैनन् । तथ्याङ्कबाट के देखिन्छ भने धेरै क्षेत्रहरूमा शिक्षकको ठूलो सङ्ख्या पर्याप्त तालिमप्राप्त छैन । विश्वव्यापी रूपमा प्राथमिक विद्यालयका ८६ प्रतिशत शिक्षक तालिमप्राप्त छन् । त्यस्तो अनुपात दक्षिण एसियामा (७७ प्रतिशत), क्यारेबियनमा (७० प्रतिशत) र सब-सहारा अफ्रिकामा (६२ प्रतिशत) न्यून छ ।

आश्चर्यजनक कुरा के छ भने सब-सहारा अफ्रिकाका धेरै देशहरूमा समयक्रममा तालिमप्राप्त शिक्षकको सङ्ख्या बढ्दो छ, तर इरिट्रिया, घाना र नाइजरमा तालिमप्राप्त शिक्षकको प्रतिशत सन् २००० देखि घटेको छ (चित्र १७) ।

“

विश्वमा प्राथमिक विद्यालयका ८६ प्रतिशत शिक्षकहरू तालिमप्राप्त छन्

”

दिगो विकास लक्ष्यमा 'योग्य' शिक्षक भनिएको छ भने विश्वव्यापी सूचकमा 'तालिमप्राप्त' शिक्षक भनिएको छ । यो कुराले भ्रम सिर्जना गर्छ । योग्य शिक्षक भनेको न्यूनतम प्राज्ञिक योग्यता भएका शिक्षक हुन् जब कि तालिमप्राप्त शिक्षक भन्नाले पेशागत तालिमले युक्त भन्ने हुन्छ । शिक्षक तयारीका फरक फरक आवश्यकता भएकाले कतिपय देशमा यी दुईबीच अन्तर छ । यस्तो अन्तर न्यून र न्यून मध्यम आय भएका देशमा सबैभन्दा बढी छ । उदाहरणका लागि, जमैकामा माध्यमिक विद्यालयका १५ प्रतिशत शिक्षक योग्य र ८५ प्रतिशत शिक्षक तालिमप्राप्त छन् ।

'तालिमप्राप्त' शिक्षकको तुलना गर्न सकिने खालको परिभाषा विकास गर्नु कठिन काम हो र वर्षौंसम्म पनि शिक्षक शिक्षाको विश्वव्यापी वर्गीकरण गर्न सकिने सम्भावना देखिँदैन । अन्तरदेशीय सर्वेक्षण एउटा विकल्प हुनसक्छ किनभने त्यस्तो सर्वेक्षणले शिक्षकका विवरणहरूको अभिलेख राख्छ । उदाहरणका लागि, गणित र विज्ञान अध्ययनमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रवृत्तिहरू (TIMSS) ले के देखायो भने योग्य र तालिमप्राप्त गणित शिक्षकले पढाएका कक्षा ४ का विद्यार्थीहरूको प्रतिशत सन् २००७ र २०१५ को बीचमा कजाकस्तानमा ८९ प्रतिशतबाट ५४ प्रतिशतमा भरेको थियो भने डेनमार्कमा १८ प्रतिशतबाट बढेर ३८ प्रतिशत पुगेको थियो ।

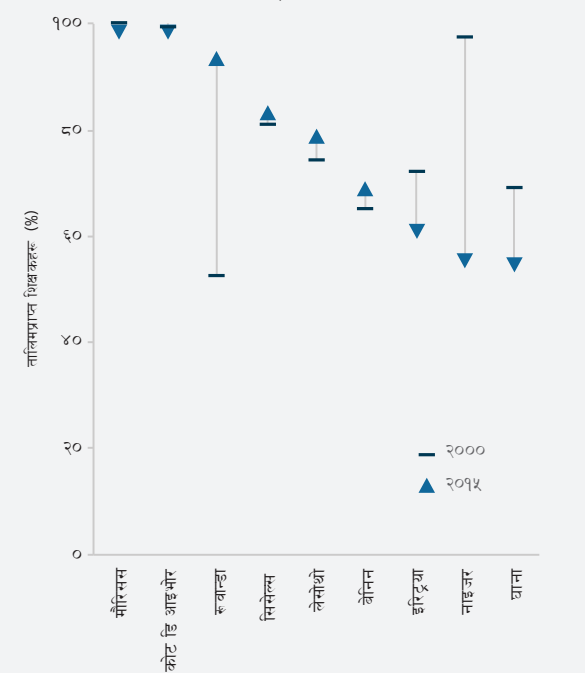
विश्वभर नै विद्यार्थी/शिक्षक अनुपात गरिब देशमा बढी छ, तर एकजना शिक्षकको भागमा पर्ने प्राथमिक तहका विद्यार्थीको सङ्ख्या भने सन् २००० देखि घटेको छ ।

शिक्षकको तलब, पेशागत विकास र कटौती दरसम्बन्धी सूचनाको अभाव छ । आर्थिक विकास तथा सहयोग सङ्गठन (OECD) का देशहरूमा समान योग्यता भएका अन्य कामदारभन्दा शिक्षकको कमाइ कम छ । शिक्षण तथा सिकाइको अन्तर्राष्ट्रिय सर्वेक्षण (TALIS) का करिब ८८ प्रतिशत निम्न माध्यमिक विद्यालयका शिक्षक सन् २०१३ मा पेशागत विकासमा सहभागी थिए ।

चित्र १७

सब-सहारा अफ्रिकाका कतिपय देशहरूमा तालिमप्राप्त शिक्षकहरूको प्रतिशत घटेको छ

सब-सहारा अफ्रिकाका केही देशहरूमा तालिमप्राप्त प्राथमिक तहका शिक्षकहरूको प्रतिशत, २०००-२०१५

स्रोत : UIS डाटाबेस ।

शिक्षा र दिगो विकासका अन्य लक्ष्यहरू

स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइ र खाद्य सुरक्षालगायत दिगो विकास लक्ष्यहरूका कैयौं उपलब्धिहरू हासिल गर्न शिक्षाले निर्णायक भूमिका खेलेको हुन्छ ।

नसर्ने रोगहरूको रोकथाममा पनि शिक्षाले सहयोग पुऱ्याउाछ

सन् २०१२ को तथ्याङ्कअनुसार क्यान्सर, डायबिटीज, श्वासप्रश्वाससम्बन्धी दीर्घकालीन रोग र मुटुसम्बन्धी रोगलगायत अन्य नसर्ने रोगका कारण हुने मृत्युको संख्या विश्वभर भएका मृत्युको संख्याको ६८ प्रतिशत थियो र त्यस्तो मृत्युको तिन चौथाइ न्यून र मध्य आय भएका मुलुकहरूमा थियो । शिक्षाले आहारविहार तथा अन्य आनीबानीमा परिवर्तन गर्न सहयोग गरी यस्ता रोग लाग्नबाट बचाउँछ ।

सन् २०१५ मा सूर्तीजन्य पदार्थको प्रयोगका कारण ६४ लाख मानिसको मृत्यु भयो । धनी र गरिब दुवै देशमा शिक्षित मानिसले सूर्तीजन्य पदार्थको सेवन कम गर्ने गरेको पाइएको छ । न्यून मध्यम आय भएका देशमा औपचारिक शिक्षा नलिएका पुरुषले धुमपान गर्ने सम्भावना माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा लिएका पुरुषको भन्दा कम्तीमा १.७५ देखि ६.५ गुणाले बढी छ । संयुक्त राज्य अमेरिकामा माध्यमिक तह पढ्दा पढ्दै वीचैमा विद्यालय छोड्ने व्यक्तिले धुमपान गर्ने सम्भावना कलेज पढेका व्यक्तिको भन्दा ३ गुणाले बढी छ ।

“

न्यून मध्यम आय भएका देशहरूमा औपचारिक शिक्षा नलिएका पुरुषहरूले धुमपान गर्ने सम्भावना माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा लिएका पुरुषहरूको भन्दा कम्तीमा १.७५ देखि ६.५ गुणाले बढी छ

”

औपचारिक शिक्षाबाहेक सञ्चार माध्यमहरूमार्फत् चलाइने अभियानले मानिसलाई धुमपान गर्नबाट निरूत्साहित गरिरहेका छन् । तथापि, यस्ता अभियान प्रायःजसो सामाजिक-आर्थिक अवस्था उच्च भएका समूहका लागि प्रभावकारी हुन्छन् । यसबाट धुमपानको व्याप्ततामा असमानता बढाउँछ । सञ्चार माध्यममार्फत् चलाइने धुमपानविरुद्धका अभियानले पिछडिएको वर्गलाई लक्षित गर्नुपर्छ ।

सन् १९८० र २०१४ को बीचमा विश्वभरमा मोटोपनाको व्याप्तता दोब्बरभन्दा बढी भयो । शैक्षिक उपलब्धि र मोटोपनाको सम्बन्ध देशको आर्थिक विकासको स्तर र मोटोपनाको समग्र व्याप्ततामा निर्भर हुन्छ । मोटोपना कम रहेका न्यून आय भएका देशहरूमा धेरै शिक्षा हासिल गरेका महिलामा मोटोपना पनि बढी भएको पाइएको छ जब कि उच्च आय भएका देशहरूमा उच्च शिक्षा र मोटोपनाको सम्बन्ध ठ्याक्कै उल्टो देखिएको छ ।

अभिभावक शिक्षाले बच्चाबच्चीको मोटोपनामा धेरै प्रभाव पार्छ । यद्यपि, यो पनि आर्थिक विकासको स्तरमा निर्भर हुन्छ । केन्यामा शिक्षित आमाबाबुका छोरीछोरी बढी तौलका छन्, तर ब्राजिलमा भने आमाबाबु जति धेरै शिक्षित भए छोराछोरीको तौल त्यति कम भएको पाइएको छ ।

विद्यालयमा उपयुक्त पोषणको प्रवर्द्धन गर्ने कार्यले राम्रा बानीको विकास गर्न सहयोग गर्छ । फिनल्यान्डको सेइनाजोकीमा स्वास्थ्यलाई शैक्षिक नीतिमा एकीकृत गर्ने एउटा कार्यक्रमले सन् २००९ र २०१५ को बीचमा ५ वर्षका बालबालिकाको मोटोपना १७ प्रतिशतबाट १० प्रतिशतमा भारेको छ ।

शिक्षाले दिगो विकास लक्ष्यका रणनीतिहरूको कार्यान्वयन गर्ने क्षमता विकासमा सहयोग गर्छ

दिगो विकास लक्ष्य ३ ले स्वास्थ्यमा सुधार गर्ने लक्ष्य राखेको छ । यस अन्तर्गतका लक्ष्यहरू हासिल गर्नका लागि सीपयुक्त पेशागत व्यक्तिको आवश्यकता पर्छ । विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले सन् २०१३ मा विश्वभर १ करोड ७४ लाख स्वास्थ्य कार्यकर्ताहरूको अभाव रहेको अनुमान गर्दै सन् २०३० सम्ममा पनि यो संख्या १ करोड ४५ लाख हुने प्रक्षेपण गरेको थियो । अफ्रिकी, एसियाली र क्यारेबियन देशका डाक्टर र नर्सको अन्तर्राष्ट्रिय गतिशीलता उच्च भएकोले न्यून आय भएका देशले पेशागत जनशक्ति गुमाउनु परेको छ र उच्च आर्थिक भारको सामना गर्नुपरेको छ । धनी देशहरूले तिनका देशका जनताको सेवा गर्ने डाक्टरहरूले जुनसुकै ठाउँमा पेशागत तालिम लिएका भए पनि तालिमवापतको खर्च व्यहोर्नुपर्छ ।

“

विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले सन् २०१३ मा विश्वभर १ करोड ७४ लाख स्वास्थ्य कार्यकर्ताहरूको अभाव रहेको अनुमान गर्दै यो संख्या सन् २०३० सम्ममा पनि १ करोड ४५ लाख हुने प्रक्षेपण गरेको छ

”

स्वास्थ्य संस्था र शिक्षण संस्थाहरूको कमीले समतामा असर पार्छ । सब-सहारा अफ्रिकाका २६ ओटा देशमा सन् २००८ मा चिकित्सा शिक्षा अध्ययन गर्ने संस्था एउटा थियो वा त्यो पनि थिएन । देशभित्र पनि शहरी क्षेत्रमा भुकाव बढी छ र ग्रामीण क्षेत्रका मानिसले त्यस्ता अवसर प्राप्त गर्दैनन् । क्षमता विकासमा सुधार गर्न स्वास्थ्य प्रणालीका लागि गरिने मानव संसाधन योजनालाई प्राविधिक तथा व्यावसायिक शैक्षिक संस्थासँग अन्तरसम्बन्धित गराइनुपर्छ । यसले गर्दा अस्पताल र विश्वविद्यालयमा लिने तालिमको नभई शिक्षण संस्थाका क्रियाकलाप र कार्यक्षेत्रबीचको सम्बन्ध, युवालाई कार्यक्षेत्रमा राखेर दिइने तालिम र निरन्तर पेशागत विकासको सहजीकरण हुन्छ ।

दिगो विकास लक्ष्य ६ हासिल गर्नका लागि पानी र सरसफाइ सेवामा सुधार गर्न विज्ञता आवश्यक पर्छ । तर, यो लक्ष्य हासिल गर्नका लागि सम्बन्धित क्षेत्रमा मानवीय क्षमतालाई एकदम कम ध्यान दिइएको छ । सर्वेक्षण गरिएका ९४ देशहरूमध्ये १५ प्रतिशतभन्दा कम देशहरूले कम्तीमा प्रत्येक दुई वर्षमा आफ्ना रणनीति परिमार्जन गरेका छन् । स्रोत र दक्ष जनशक्तिको अभाव भएकोले र दक्ष कामदारहरू ग्रामीण क्षेत्रमा काम गर्न नचाहने भएकोले क्षमता विकासमा अवरोध खडा भएको छ ।

दिगो विकास लक्ष्य २ ले खाद्य सुरक्षामा जोड दिएको छ । यो लक्ष्य हासिल गर्नका लागि शिक्षा र क्षमता विकास अति आवश्यक छन् । धेरै शिक्षा हासिल गरेका किसानले धेरै उत्पादन गर्छन्, जलवायु परिवर्तनका जोखिम न्यूनीकरणका धेरै उपाय अपनाउँछन् र आधुनिक प्रविधिको बढीभन्दा बढी उपयोग गर्छन् । पाकिस्तानमा शिक्षित किसानहरूले नवीकरणीय ऊर्जाको प्रयोग गरी पानी तान्ने पम्पको प्रयोग बढी गरेका थिए किनभने उनीहरूले धेरै कुरा जानेका थिए र विभिन्न उपकरण तथा औजारहरूको प्रयोग राम्रोसँग गर्थे ।

स्वास्थ्य, कृषि, खानेपानी र सरसफाइका क्षेत्रहरूले शिक्षा पूरा गर्नु भनेको तीसँग सम्बन्धित उद्देश्यहरू हासिल हुने एउटा महत्वपूर्ण रणनीति हो भनी यसमा बढी जोड दिनुपर्छ । दिगो विकास लक्ष्यहरूतर्फको प्रगतिका लागि क्षमता विकास, सीपयुक्त जनशक्तिको वितरण र सचेतनाका अभियानमा समतालाई प्राथमिकता दिने खालका लक्षित क्रियाकलाप आवश्यक पर्छन् ।

वित्त

शिक्षामा वित्तीय सहयोग गर्नेहरू मुख्यगरी सरकार, दाता र परिवारहरू हुन् । वर्तमानमा शिक्षामा गरिंदै आएको आर्थिक लगानी पर्याप्त छैन । तर, बढी आर्थिक योगदान कसको हुनुपर्छ भन्ने विषयमा एकमत छैन ।

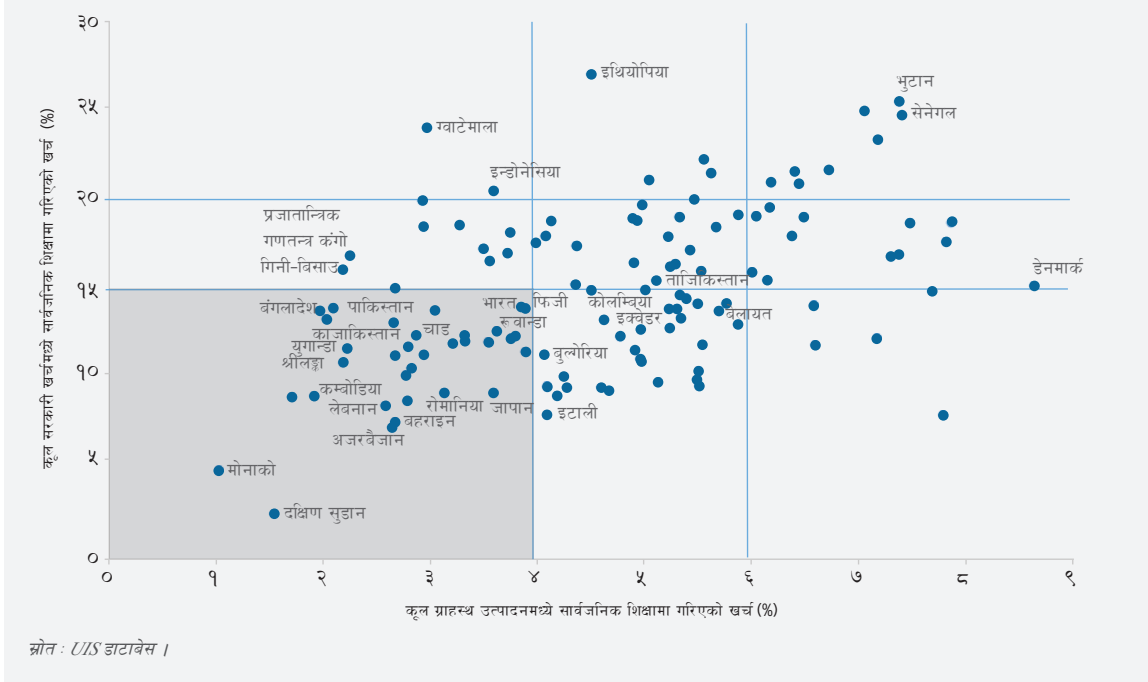
सार्वजनिक खर्च

सन् २०१५ मा शिक्षामा विश्वव्यापी रूपमा गरिने सार्वजनिक खर्चको मध्यक (Median) कूल ग्राहस्थ उत्पादनको ४.७ प्रतिशत थियो, जुन शिक्षा कार्यदाँचा २०३० ले प्रस्ताव गरेको ४ प्रतिशतदेखि ६ प्रतिशतको सीमाभित्र रहेको थियो । शिक्षामा गरिने खर्च न्यून आय भएका देशमा ३.७ प्रतिशतदेखि उच्च आय भएका देशहरूमा ५.१ प्रतिशतसम्म थियो । तथापि, शिक्षामा गरिने सार्वजनिक खर्च सन् २०१४ को कूल सार्वजनिक खर्चको १४.१ प्रतिशत थियो, जुन कार्यदाँचाले प्रस्ताव गरेको १५ प्रतिशतदेखि २० प्रतिशतसम्मको सीमाभन्दा न्यून थियो । गरिब र धनी दुवै गरी कम्तीमा ३३ ओटा देशहरूले शिक्षाको वित्तीय प्रबन्धसम्बन्धी यी दुईमध्ये कुनै पनि मापदण्ड पूरा गरेका थिएनन् (चित्र १८) ।

चित्र १८ :

कम्तीमा ३३ देशले शिक्षाको वित्तका कुनै पनि मापदण्ड पूरा गरेका छैनन्

२०१५ वा हालैको वर्षमा कूल ग्राहस्थ उत्पादन र कूल सार्वजनिक खर्चका हिसावमा सार्वजनिक शिक्षामा गरिएको खर्च

सहायता खर्च

दिगो विकास लक्ष्य ४ हासिल गर्नका लागि न्यून र न्यून मध्यम आय भएका देशहरूका लागि शिक्षामा सहायता सन् २०१२ को भन्दा ६ गुणाले बढी हुनु आवश्यक छ । यसको साटो, सन् २०१५ मा शिक्षामा कूल सहायता सन् २०१० को भन्दा ४ प्रतिशतले कम थियो, तर सो अवधिमा कूल औपचारिक विकास सहायता भने २४ प्रतिशतले बढेको थियो । दाताहरूले आफ्ना प्राथमिकतालाई शिक्षाबाट सारेर अन्यत्र लगिरहेका छन् । जम्मा सहायता (मिनाहा गरिएको ऋण बाहेक) मा शिक्षाको हिस्सा सन् २००९ को १० प्रतिशतबाट सन् २०१५ मा ६.९ प्रतिशत भएर ६ वर्षसम्म लगातार घटेको थियो ।

सहायता प्राप्त गर्ने देशहरूलाई वित्तीय व्यवस्थापनको कमीप्रति थप जवाफदेही बनाउन लक्ष्यमा सुधार गर्नु आवश्यक छ । न्यून आय भएका देशहरूले सन् २०१५ मा कूल शिक्षा सहायताको १९ प्रतिशत रकम समग्र शिक्षाका लागि र २३ प्रतिशत रकम आधारभूत शिक्षाका लागि प्राप्त गरे । यस्तो सहायता प्रतिशत सन् २०१४ मा क्रमशः २१ र २९ थियो (चित्र १९) । क्षेत्रीय रूपमा हेर्दा विश्वभर विद्यालय बाहिर रहेका विद्यार्थीमध्ये आधाभन्दा बढी विद्यार्थी रहेको सब-सहारा अफ्रिकाले सन् २०१५ मा आधारभूत शिक्षाका लागि दिइने सहायताको २६ प्रतिशत मात्र सहायता प्राप्त गर्‍यो, जुन सन् २००२ को सहायताको आधाभन्दा कम हो ।

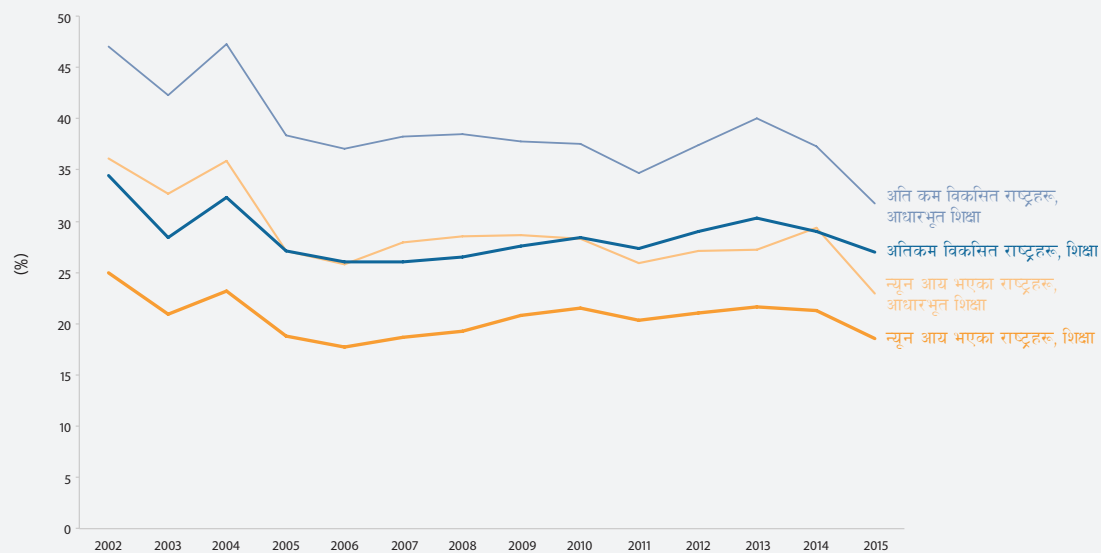
“

सन् २०१५ मा शिक्षामा कूल सहायता सन् २०१० को भन्दा ४ प्रतिशतले कम थियो तर सो अवधिमा कूल औपचारिक विकास सहायता भने २४ प्रतिशतले बढेको थियो

”

चित्र १९ :

निम्न आय भएका राष्ट्रहरूको आधारभूत शिक्षाका लागि दिइँदै आएको सहायता २०१५ मा ह्वात्तै घट्यो
न्यून आय भएका राष्ट्र र अति कम विकसित राष्ट्रहरूको समग्र शिक्षा र आधारभूत शिक्षाका लागि दिइँदै आएको सहायता, २००२-२०१५

स्रोत : OECD-DAC को क्रेडिट रिपोर्टिङ सिस्टमको तथ्याङ्कका आधारमा विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनको टोलीले गरेको विश्लेषण

सन् २०१६ मा शिक्षामा मानवीय सहायता ५० प्रतिशतभन्दा बढीले बढेर ३० करोड ३ लाख अमेरिकी डलर पुग्यो, तर आपत्कालीन शिक्षाका लागि प्रदान गरिने आर्थिक सहायता कूल सहायता रकमको २.७ प्रतिशत छ र यो पर्याप्त छैन ।

शिक्षामा दिइँदै आएको सहायता घट्दै जानुले दिगो विकास लक्ष्य ४ अन्तर्गतका मुख्य लक्ष्यहरू हासिल गर्न चाहिने आवश्यक कुराहरू पूरा हुन सक्दैनन् । तसर्थ, यसलाई सन्तुलनमा राख्नसक्ने कार्यक्रममा विशेष ध्यान जानुपर्छ । 'शिक्षाका लागि विश्वव्यापी साभेदारी' ले यसको 'पुनःपूर्ति अभियान' सन् २०१८ को सुरुमा सम्पन्न गरिसक्ने अपेक्षा गरिएको छ । यदि यो सफल भएमा वार्षिक भुक्तानी चार गुणाले वृद्धि हुनेछ ।

'विश्वव्यापी रूपमा शिक्षामा आर्थिक सहयोग गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय आयोग'ले सुरुमा प्रस्ताव गरेको 'शिक्षाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायता' कार्यक्रम थप बलियो बन्थो जब यसलाई सन् २०१७ को जुलाईमा ह्यामबर्गमा भएको जि-२० का नेताहरूको सम्मेलनको घोषणामा समावेश गरियो । यसको लक्ष्य न्यून मध्यम आय भएका देशका लागि विकास बैङ्कहरूको ऋणप्रवाह क्षमता विस्तार गर्नु रहेको थियो ।

अन्त्यमा, 'शिक्षाले परखन सक्दैन' भन्ने युनिसेफले सञ्चालन गरेको परियोजनाले आपत्कालीन अवस्थाको सुरुमा मात्र तीव्र रूपमा आर्थिक सहायता नगरी यस्तो अवस्थामा मानवीय र विकास सहायतासमेतले शिक्षामा सहयोग गर्ने लक्ष्य लिएको छ । यी तीन प्रयत्नहरू एकअर्काका समपूरक हुने गरी र अनावश्यक प्रशासनिक लागत नथपिने वा कार्यक्रममा दोहोरोपन नआउने गरी दाताहरूले मिलेर र समन्वयात्मक ढङ्गले काम गर्नु पर्नेछ ।

पारिवारिक खर्च

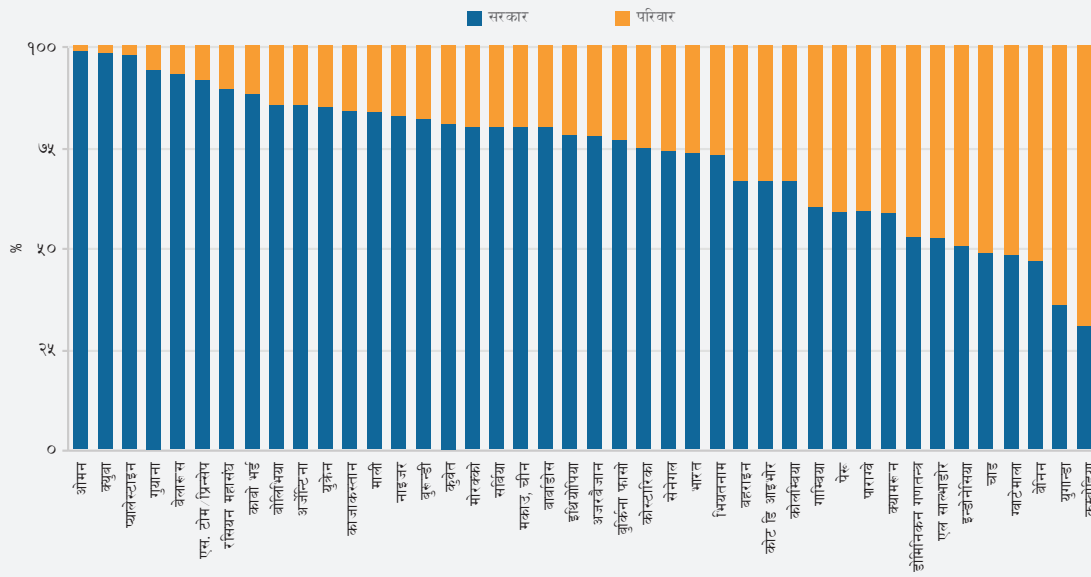
न्यून र मध्यम आय भएका मुलुकका शिक्षामा लाग्ने खर्चका कारण शिक्षामा परिवारको सहभागिता हुन सकेको छैन, तर यसतर्फ पर्याप्त ध्यान दिइएको छैन । सरकारले सार्वजनिक र निजी खर्चलाई एकीकृत रूपमा हेर्न सकिरहेको छैन । यसका अलावा, घरधुरी सर्वेक्षणहरूमा स्तरीकरणको अभाव भएकाले परिवारका तर्फबाट हुने खर्चको बढी वा कम आकलन गरिएको हुनसक्छ । युनेस्को, आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठन र युरोस्ट्याटले एउटा मापदण्ड निर्धारण गरेका छन्, तर यसले पनि सर्वेक्षण डिजाइनलाई प्रयाप्त मात्रमा प्रभावित पार्न सकेको छैन ।

शिक्षामा परिवारले गर्ने खर्चलाई पनि समावेश गर्ने हो भने यसले शिक्षामा देशले गर्ने लगानीबारेको बुझाइ फेरिन सक्छ । उदाहरणका लागि, एल सालभाडोरको सरकारले शिक्षामा प्रगन्सको भन्दा कूल ग्राहस्थ उत्पादनको २ प्रतिशत विन्दुले कम खर्च गर्छ, तर समग्रमा हेर्दा एल सालभाडोरले शिक्षामा बढी खर्च गर्छ किनभने त्यहाँ घरपरिवारका तर्फबाट कूल ग्राहस्थ उत्पादनको ३ प्रतिशत विन्दु भन्दा बढी शिक्षामा खर्च हुन्छ । सामान्यतया, शिक्षामा हुने कूल खर्चमा परिवारले व्यहोर्ने खर्चको अंश उच्च आय भएका मुलुकहरूमा भन्दा न्यून आय भएका मुलुकहरूमा बढी छ ।

तथ्याङ्क उपलब्ध भएका देशहरूमा कूल शिक्षा खर्चमा घरपरिवारले व्यहोरेको खर्चको अंश उच्च आय भएका मुलुकमा १५ प्रतिशतदेखि मध्यम आय भएका मुलुकमा २५ प्रतिशत र न्यून आय भएका मुलुकमा ३२ प्रतिशतसम्म छ । युरोपेली संघ र आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठनका सदस्य राष्ट्रबाहेक ३ मध्ये एउटाभन्दा बढी देशमा कूल शिक्षा खर्चको कम्तीमा ३० प्रतिशत अंश घरपरिवारले व्यहोरेको खर्चले ओगटेको थियो । सन् २०११ मा कम्बोडियामा यस्तो अंश ६९ प्रतिशत थियो (चित्र २०) ।

चित्र २० :

एक-तिहाइ देशहरूमा शिक्षाको कूल खर्चको कम्तीमा एक-तिहाइ हिस्सा परिवारले व्यहोरेका छन्
सन् २००५-२०१५ मा स्रोतका आधारमा केही देशहरूको शिक्षामा भएको खर्च

नोट : यो चित्रमा युरोपेली युनियन र OECD राष्ट्रबाहेक उक्त अवधिमा तथ्याङ्क उपलब्ध गराएका अन्य सबै राष्ट्रहरू समावेश गरिएको छ ।
स्रोत : UIS डाटाबेस ।

राष्ट्रिय शैक्षिक लेखा प्रणाली सञ्चालनका लागि स्वास्थ्य लेखा प्रणालीबाट पाठ सिक्नुपर्छ

शिक्षाका लागि विश्वव्यापी साभेदारी, युनेस्को इन्स्टिच्युट फर स्ट्याटिस्टिक्स र शैक्षिक योजनाका लागि युनेस्कोको अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाद्वारा सहायताप्राप्त राष्ट्रिय शैक्षिक लेखा प्रणाली शिक्षामा सार्वजनिक र पारिवारिक स्रोतबाट हुने खर्चको तुलना गर्ने एउटा संयन्त्र हो । व्यावसायिक तालिमका साथसाथै पूर्वप्राथमिकदेखि उच्च शिक्षासम्मका सबै तह समेट्ने यसको लक्ष्य हो र यसले सबै सहायता प्रदायक र वित्तीय स्रोत समावेश गर्छ ।

यसका लागि यसभन्दा पहिलाको राष्ट्रिय स्वास्थ्य लेखा प्रणालीबाट पाठ सिक्ने त्यसको उपयोग गर्नुपर्छ । स्वास्थ्य लेखा प्रणालीका सम्बन्धमा सन् २००० मा सहमति भएको थियो र सन् २०११ मा यसको परिमार्जन गरिएको थियो । त्यसैका आधारमा ११२ देशले लेखा प्रणाली निर्माण गरेका थिए । यद्यपि, अझै पनि धेरै देशहरूले यस्तो प्रणाली अवलम्बन गरेका छैनन् र यसलाई दाताबाट प्रेरित परियोजना भनेर आलोचना गरिँदै आएको छ । यसका लागि राष्ट्रिय स्तरमा क्षमताको अभाव छ भनिन्छ । यसको अर्थ कतिपय अवस्थामा लेखा प्रणालीको विकास र सञ्चालन अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदातामा निर्भर भएको र सीमित क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित भएकोले यसमा देशको स्वामित्व हुँदैन भन्ने नै हो । शैक्षिक लेखाको सहज सञ्चालनका लागि तथ्याङ्क राष्ट्रिय नीति निर्माता र विशेषगरी बजेट प्रयोजनका लागि उपयोगी हुनेगरी बनाउनुपर्छ र तथ्याङ्क कति उपयोगी छन् तिनको जानकारी आदानप्रदान गर्नुपर्छ ।

“

अब गर्नुपर्ने काम भनेको शैक्षिक खर्चको तथ्याङ्क सञ्चालनका क्षेत्रमा काम गर्नेहरूको एउटा कार्यदल गठन र देशहरूले आफूले सिकेका पाठ तथा सम्भावित चुनौतीहरू एकअर्कामा आदानप्रदान गर्नसक्ने गरी एउटा साभान मञ्चको स्थापना हो

”

राष्ट्रिय शैक्षिक लेखा प्रणालीको परीक्षण सन् २०१६ मा सकियो । सो परीक्षणले वित्तीय संयन्त्रको मूल्याङ्कन तथा पुनर्संरचना गर्नुपर्ने र तिनीहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा तुलनायोग्य बनाउनुपर्ने देखाएको छ । अब गर्नुपर्ने काम भनेको शैक्षिक खर्चको तथ्याङ्क सञ्चालनका क्षेत्रमा काम गर्नेहरूको एउटा कार्यदल गठन र देशहरूले आफूले सिकेका पाठ तथा सम्भावित चुनौतीहरू एकअर्कामा आदानप्रदान गर्नसक्ने गरी एउटा साभान मञ्चको स्थापना हो ।

सुभावहरू

सबैका लागि समावेशी, समतामूलक र गुणस्तरीय शिक्षा र जीवनपर्यन्त शिक्षाको विश्वव्यापी साभा प्रतिबद्धता पूरा गर्न स्पष्ट जवाफदेहिताका संयन्त्रहरू स्थापना हुनुपर्छ । यो प्रतिवेदनले जवाफदेहिताको अवधारणा थाहा नभएका र शिक्षाको अधिकार निर्बाध रूपमा उल्लङ्घन गरिरहेका देशहरूदेखि जवाफदेहिता शैक्षिक सुधारको साधन नभई साध्यका रूपमा लिएका देशहरूसम्मका निम्ति जवाफदेहिताका विभिन्न विधि प्रस्तुत गरेको छ ।

शिक्षाको अधिकार सुनिश्चित गर्ने प्राथमिक दायित्व सरकारको भएकाले शिक्षामा जवाफदेहिता पनि सरकारबाट नै सुरु हुन्छ । विश्वका सबै देशले शिक्षाको अधिकारप्रति प्रतिबद्धता जनाउने कम्तीमा पनि एउटा अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेका छन् । तथापि, ५५ प्रतिशत देशहरूमा मात्र शिक्षाको अधिकारलाई कानुनी रूपले न्यायसङ्गत बनाइएको छ अर्थात् ती देशमा नागरिकले शैक्षिक अधिकारका लागि कानुनी रूपमा मुद्दा लड्न सक्छन् । नागरिक समाजसम्बद्ध संस्था र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले शैक्षिक अधिकारका पक्षमा पैरवी गर्नुपर्छ । कानुनमा शिक्षाको अधिकारलाई न्यायसङ्गत बनाउन पहल गर्नुपर्छ ।

वास्तवमा, कानुनको प्रभावकारिता तिनको कार्यान्वयनमा भर पर्छ । जवाफदेहिता प्रभावकारी बनाउन सरकारले कानुन कार्यान्वयन प्रणाली बलियो बनाउनुपर्छ । तसर्थ, यो प्रतिवेदनले बलियो जवाफदेहिता प्रणाली निर्माण र कार्यान्वयनका लागि सरकार र शिक्षाका अन्य सरोकारवालाका लागि निम्न सुभावहरू प्रस्तुत गर्दछ :

बलियो जवाफदेहिता प्रणाली निर्माण गर्ने

- शिक्षाका सबै सरोकारवालाहरूसँग विश्वासको वातावरण निर्माण गर्न तथा जिम्मेवारीहरूका सम्बन्धमा साभा धारणा निर्माण गर्न सरकारले सबैको अर्थपूर्ण र प्रतिनिधित्वमूलक सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्छ (शिक्षाका सरोकारवालाहरूमा सरकारका सबै तह र विभाग, संसदीय र न्यायिक निकाय, स्वायत्त संस्था, विद्यालय, शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी, नागरिक समाज, शिक्षक सङ्गठन, निजी क्षेत्र र अन्तर्राष्ट्रिय संस्था पर्छन्) । यसतर्फ निम्न कामहरू हुन सक्छन् :
  - विभिन्न सरोकारवाला विशेषगरी सरकारबाहिर रहेका सरोकारवालाबीच अर्थपूर्ण सम्वादका लागि औपचारिक व्यवस्था गर्ने ।
  - संसदको शिक्षा समितिको भूमिका सुदृढ बनाउने र सो का लागि नियमित समीक्षाको व्यवस्था तथा समितिका सदस्यहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
  - शिक्षाका विभिन्न तहमा गरिएका कार्य र ती कार्यका नतिजा समावेश गरी जनहितका लागि शिक्षाको वार्षिक अनुगमन प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने ।
- सरकारले स्पष्ट जिम्मेवारी र स्वतन्त्र लेखा परीक्षण संयन्त्र उल्लेख गर्दै शिक्षा क्षेत्रको विश्वसनीय योजना र पारदर्शी बजेट निर्माण गर्नुपर्छ । के का लागि जवाफदेही हुने भन्ने स्पष्टता भएन भने सरकारी निकायलाई जवाफदेही बनाउन सकिँदैन । बजेटसम्बन्धी दस्तावेज पारदर्शी बनाएमा यसले खासगरी व्यवस्थापिका संसदमा गरिने समालोचनात्मक समीक्षाका लागि आवश्यक जानकारी उपलब्ध गराउँछ कहाँ र कहिले स्रोत निकास गर्ने भन्ने विषयमा प्रष्ट पाछ ।
- सरकारले विश्वसनीय र प्रभावकारी नियम र अनुगमन संयन्त्रको विकास गर्नुपर्छ र नियमित अनुगमन गरी मापदण्डबमोजिम कार्य नगरेको पाइएमा दण्डको व्यवस्था गर्नुपर्छ । यसले निजी र सार्वजनिक शिक्षा प्रदायक दुवै र अन्य सहायक सेवा प्रदान गर्ने सेवा प्रदायकलाई समेट्नुपर्छ । रजिष्ट्रेसन र मान्यता वा बिडिड र सम्झौताजस्ता प्रक्रिया स्पष्ट र पारदर्शी हुनुपर्छ । तर, नियमले शिक्षामा समता र गुणस्तरका पक्षको पनि सम्बोधन गर्नुपर्छ ।
- सरकारले विद्यालय र शिक्षकका लागि सहयोगात्मक र निर्माणात्मक किसिमका जवाफदेहिता संयन्त्र निर्माण गर्नुपर्छ र विशेषगरी कार्यसम्पादनका आधारमा गरिने सजायमूलक संयन्त्र निर्माण गर्नु हुँदैन । विद्यार्थीले परीक्षामा हासिल गरेको अङ्कका आधारमा विद्यालयलाई दण्डित गर्ने वा शिक्षकको मूल्याङ्कन गर्ने कार्यले अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा निम्त्याउँछ, पाठ्यक्रम संकुचित

बनाउँछ, परीक्षामुखी शिक्षणलाई प्रोत्साहित गर्छ, शिक्षकलाई निरूत्साहित गर्छ र कमजोर विद्यार्थीलाई नोकसान पुर्याउँछ । यी सबै कुराहरूले शिक्षाको समग्र गुणस्तर र विद्यार्थीको सिकाइ कमजोर बनाउँछन् ।

५. सरकारले प्रजातान्त्रिक अभिव्यक्तिलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्छ, शिक्षाको मूल्याङ्कनका लागि सञ्चार माध्यमको स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्नुपर्छ र नागरिकका गुनासो सङ्कलन गर्ने स्वतन्त्र संस्था स्थापना गर्नुपर्छ । स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचनले सरकारप्रति नागरिकको विश्वास बढ्छ र निर्वाचनमा हुने प्रतिस्पर्धाले पदाधिकारीलाई नागरिकका मागप्रति थप उत्तरदायी बनाउन सक्छ । सञ्चार माध्यम सीमित पहुँच भएका समूहहरूले सजिलैसँग बुझ्ने सूचनाका स्रोत बन्न सक्छन् । गुनासो कार्यालयले नागरिकका गुनासा सङ्कलन गर्न सक्छन्, तर त्यसका नागरिकका गुनासाको सम्बोधन गर्ने राजनीतिक इच्छाशक्ति आवश्यक पर्छ ।

बलियो जवाफदेहिता प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने

जवाफदेहिता प्रणालीको ढाँचा जतिसुकै राम्रो भएपनि यदि सरकार र अन्य मुख्य सरोकारवालाहरूमा इमान्दार प्रतिबद्धता र सही सूचना तथा जानकारी, स्रोत र क्षमता भएन भने जवाफदेहिता प्रणाली कार्यान्वयन गर्न गाह्रो हुन्छ ।

१. सूचना तथा जानकारी : निर्णयकर्तालाई पारदर्शी र सान्दर्भिक तथ्याङ्क समयमा नै उपलब्ध गराइनुपर्छ ।

- क. सरकारले शिक्षा प्रणालीका सबल र कमजोर पक्षको बुझाइमा सुधार गर्ने र प्रभावकारी जवाफदेहिता प्रणालीको निर्माण गर्न सहयोग गर्ने सूचनामा लगानी गर्नु आवश्यक छ ।
- ख. त्यसैगरी, सरकारले त्यस्ता तथ्याङ्कको सही प्रयोग गर्नु आवश्यक छ । त्यस्ता सूचना जेका लागि सङ्कलन गरिएको हो त्यसैमा मात्र प्रयोग गरिनुपर्छ र तथ्याङ्क प्रशोधन गर्ने क्षमता राष्ट्रसँग कति छ सोही अनुरूप तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुपर्छ ।
- ग. शिक्षक र प्रधानाध्यापकले गर्ने रिपोर्टिङ रिपोर्टिङका लागि मात्र हुनुहुँदैन, यसलाई शिक्षणमा गर्नुपर्ने सुधारसँग सम्बन्धित गराइनुपर्छ ।

२. स्रोत : शिक्षामा लगानीका लागि पर्याप्त आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराइनुपर्छ ।

- क. सरकारहरूले कूल ग्राहस्थ उत्पादनको कम्तीमा ४ प्रतिशत वा कूल सरकारी खर्चको १५ प्रतिशत हिस्सा शिक्षामा खर्च गर्ने भनी गरेको प्रतिबद्धता पूरा गर्नुपर्छ ।
- ख. दाता राष्ट्रहरूले आफ्नो राष्ट्रिय आम्दानीको ०.७ प्रतिशत सहायता प्रदान गर्ने आफूले गरेको प्रतिबद्धता पूरा गर्नुपर्छ । त्यसको १० प्रतिशत आधारभूत र माध्यमिक शिक्षाका लागि छुट्टाउनुपर्छ । उनीहरू नतिजाका आधारमा सहायता प्रदान गर्ने संयन्त्रमार्फत् सहायता उपलब्ध गराउने कुरामा अलि बढी सचेत हुनुपर्छ किनभने यस्ता संयन्त्रले जोखिम बहन गर्न नसक्ने राष्ट्रलाई थप जोखिममा पार्छन् ।

३. क्षमता : शिक्षाका क्षेत्रमा काम गर्ने सरोकारवालालाई आ-आफ्ना जिम्मेवारी पूरा गर्न आवश्यक पर्ने सीप र तालिम दिनुपर्छ ।

- क. सरकारले शिक्षामा भएको भ्रष्टाचार रोक्ने, त्यसलाई पत्ता लगाउने र छानबिन गर्नसक्ने क्षमतासहितका नीतिगत, न्यायिक र लेखापरीक्षण लगायतका कार्यहरू गर्ने बलिया संस्थाहरूको निर्माण गर्नुपर्छ ।
- ख. सरकारले शिक्षकलाई पेशाकर्मीका रूपमा व्यवहार गर्नुपर्छ । सरकारले शिक्षकका लागि आवश्यक पूर्वसेवाकालीन र सेवाकालीन शैक्षिक कार्यक्रम ल्याई र स्वायत्तता प्रदान गरी उनीहरूको पेशागत विकासमा सहयोग गर्नुपर्छ । पेशागत आचारसंहितामार्फत् शिक्षकको पेशागत गुण सुदृढ गर्ने उद्देश्य राखेर शिक्षक संघसङ्गठनले पनि आफ्ना सदस्यहरूमा सचेतना वृद्धि गर्नुपर्छ आन्तरिक जवाफदेहिता संयन्त्रमार्फत् उनीहरूको सीप विकास गर्नुपर्छ ।
- ग. शिक्षकलाई सहयोग गर्ने र समतामूलक, समावेशी र गुणस्तरीय शिक्षणका लागि सक्षम बनाउने कार्यमा केन्द्रित हुने गरी सरकारले शिक्षक मूल्याङ्कनकर्तालाई तालिम दिनुपर्छ ।
- घ. अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूका कामको अनुगमन गर्नसक्ने गरी र सक्रियतापूर्वक सहभागी हुनसक्ने गरी सरकारले आफ्ना कर्मचारीको क्षमता वृद्धि गर्नुपर्छ । अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरू पनि समावेशी र पारदर्शी हुनुपर्छ र आफ्ना सदस्यहरूलाई विवरण पेश गरिरहनुपर्छ ।

अनुवादकको भनाइ

यो प्रतिवेदन युनेस्को पेरिसबाट प्रकाशित *Global Education Monitoring Report Summary- 2017/8* को नेपाली अनुवाद हो । कतिपय अङ्ग्रेजी शब्दहरूको नेपाली रूपान्तरण बोधगम्य नहुने हुँदा तिनीहरूलाई अङ्ग्रेजीमा नै राखिएको छ । अनुवाद बुझिने हुनुपर्छ भन्ने मान्यताका आधारमा यसको अनुवाद गरिएको छ । पाठकलाई बुझ्न सजिलो होस् भनेर वाक्यहरू सकेसम्म छोटो बनाउने प्रयास गरिएको छ । अनुवादको सबैभन्दा सानो एकाइ शब्द नभएर वाक्यलाई बनाइएको छ । त्यसैले शब्द-शब्दको नेपाली रूपान्तरण खोज्दा फेला नपर्न सक्छ । तर, वाक्यको मूल भाव जिउंका तिउं छ । यस अर्थमा यो भावानुवाद हो । यद्यपि, तथ्यगत कुराहरू र शिक्षा क्षेत्रका प्राविधिक शब्दहरूको भने शब्दानुवाद नै गरिएको छ ।

शिक्षा क्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न प्राविधिक शब्दलगायत अन्य जानकारी प्रदान गरी अमूल्य सहयोग गर्नु हुने नेपाल सरकारका सचिव खगराज बरालप्रति कृतज्ञ छु । यस प्रतिवेदनको नेपालीमा अनुवाद गर्ने जिम्मेवारी दिनु भएकोमा युनेस्को काठमाडौंका शिक्षा एकाइ प्रमुख बलराम तिमल्सिना लगायत आगत अवस्थी र ध्रुव क्षेत्रीप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

चिरञ्जीवी बराल

शिक्षामा जवाफदेहिता

प्रतिबद्धता पूरा गरौं

विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदन को यो दोस्रो संस्करणले संयुक्त राष्ट्रसंघीय दिगो विकास लक्ष्यहरू अन्तर्गत शिक्षाका लक्ष्यहरूतर्फ भएको प्रगतिका नयाँ तथ्य प्रस्तुत गरेको छ ।

करोडौं मानिसहरू अबै पनि विद्यालय बाहिर रहेको र विद्यालय गएकाले पनि न्यूनतम सीपहरू हासिल नगरेको तथ्यबाट विश्वव्यापी लक्ष्यहरूको प्राप्तिका लागि शिक्षा प्रणालीहरू सही बाटोमा छैनन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । हाल सीमान्तकृत समूहहरू नै मारमा परिरहेका छन्, तर नीति निर्माताहरूले उनीहरूका आवश्यकताप्रति पर्याप्त ध्यान दिन सके भने यी समूहहरू लाभान्वित हुन सक्छन् । यी चुनौतीहरूका अतिरिक्त, शिक्षामा बजेटको कमी भएकाले र नतिजाका आधारमा सहायता गर्ने परिपाटी बढ्दै गएकोले यी समस्याबाट छुटकारा पाउन देशहरूले समाधानका उपायहरू खोजिरहेका छन् । समाधानको उत्तम उपाय जवाफदेहिता देखिएको छ ।

२०१७/८ को विश्वव्यापी शैक्षिक अनुगमन प्रतिवेदनको यो सारांशले शिक्षामा जवाफदेहिताका विभिन्न विधिहरू प्रस्तुत गरेको छ । यी विधिहरू शिक्षाको अधिकार निर्बाध रूपमा हनन् भएका वा जवाफदेहिताको अवधारणा नै थाहा नभएका देशहरूदेखि लिएर जवाफदेहितालाई समतामूलक, गुणस्तरीय र समावेशी शिक्षा र सबैका लागि जीवनपर्यन्त शिक्षाको माध्यम मात्र नभई साध्यका रूपमा लिएका देशहरूसम्मका छन् ।

यो प्रतिवेदनले शिक्षा एउटा साभामा जिम्मेवारी हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ । शिक्षा प्रणाली सुधारको पहिलो जिम्मेवारी सरकारको भए पनि विद्यालय, शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी, अन्तर्राष्ट्रिय संघसङ्गठन, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज र सञ्चार माध्यमलगायतका शिक्षाका सबै कार्यान्वयनकर्ताहरूको ठूलो भूमिका हुन्छ । यो प्रतिवेदनले पारदर्शिता र सूचनाको उपलब्धतामा जोड दिएको छ र तथ्याङ्कको सही प्रयोग नहुनसक्ने यथार्थप्रति पनि उत्तिकै सावधानी अपनाउन अपिल गरेको छ । यसले संकुचित रूपमा परिभाषित गरिने नतिजा र दण्डको प्रावधान असमानुपातिक भएको र जवाफदेहितालाई बेवास्ता गरिएकोमा त्यसविरुद्ध सबैको ध्यान आकृष्ट गरेको छ । अहिलेको युगमा जवाफदेहिताका विभिन्न साधनहरू छन् । यो प्रतिवेदनले सफलतापूर्वक काम गरेका र गर्न नसकेका साधनहरूबारे स्पष्ट पारेको छ ।

विश्वव्यापी
शैक्षिक
अनुगमन
प्रतिवेदन

संयुक्त राष्ट्र संघीय
शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा
सांस्कृतिक संगठन

दिगो विकास लक्ष्यहरू

शिक्षा
विभाग

दिगो
विकास
लक्ष्यहरू